
ΣΥΜΜΙΚΤΑ

Η ΠΛΑΝΟΥΔΕΙΑ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΤΩΝ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΩΝ ΤΟΥ ΟΒΙΔΙΟΥ. ΜΙΑ ΝΕΑ ΕΚΔΟΣΗ

Πρὸς τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ. ὁ φιλόλογος-μοναχὸς Μάξιμος Πλανούδης μετέφρασε μιὰ σειρά ἀπὸ λατινικὰ ἔργα. Τελευταῖα παρουσιάζεται ἀύξημένο ἐνδιαφέρον γιὰ ἔκδοση ἢ ἐπανεκδοση αὐτῶν τῶν κειμένων. Μία ἀπὸ τὶς σπουδαιότερες μεταφράσεις τοῦ Μ. Πλανούδη εἶναι ἡ μετάφραση τῶν *Μεταμορφώσεων* τοῦ Ὀβιδίου. Τὴν πρώτη ἔκδοση δημοσίευσε τὸ 1822 ὁ Fr. Boissonade χρησιμοποιοῦντας δύο μεταγενέστερα χειρόγραφα, τὸ ἓνα τοῦ 15ου καὶ τὸ ἄλλο τοῦ 16ου αἰ. Πρόσφατα τὸ κείμενο αὐτὸ κίνησε τὸ ἐνδιαφέρον δύο μελετητῶν, τῆς Ἰ. Τσαβαρῆ ἀφενός, ποὺ πρῶτα δημοσίευσε τρία ἄρθρα¹ καί, πρὶν ἀπὸ δύο χρόνια, τὴν ἔκδοση τῶν Βιβλίων Α'-Ε'², καὶ ἀφετέρου τοῦ Μέγα ποὺ πρὶν ἀπὸ λίγους μῆνες ἄρχισε καὶ αὐτὸς νὰ δημοσιεύει τὴ δική του ἔκδοση τῆς μετάφρασης³.

Προσωπικὰ δὲν συμφωνῶ μὲ ἐκείνους ποὺ ἐνοχλοῦνται ἀπὸ τὶς ἐπ'ἀλλήλους ἐκδόσεις τοῦ ἴδιου κειμένου – ἀντίθετα θεωρῶ ὅτι τέτοιες ἐκδόσεις συμβάλλουν, ἢ καθεμιά ἀπὸ τὴ δική της σκοπιά, σὲ πληρέστερη διερεύνηση τῶν προβλημάτων. Ἐνῶ ὅμως ἡ Τσαβαρῆ ἀντιμετωπίζει μὲ ἐπιτυχία πολλὰ ἀπὸ τὶς δυσκολίες αὐτοῦ τοῦ κειμένου, ἡ ἔκδοση τοῦ Μέγα προκαλεῖ πολλὰ ἐρωτηματικὰ τόσο γιὰ τὴ μέθοδο ποὺ ἐφαρμόζει ὅσο καὶ γιὰ τὶς σοβαρὲς ἀδυναμίες της. Ἐπειδὴ πρόκειται νὰ δημοσιεύσω σύντομα, σὲ συνεργασία μὲ τὴν Τσαβαρῆ, ἔκδοση ὁλόκληρης τῆς μετάφρασης ἀλλὰ καὶ τοῦ ὀβιδιανοῦ κειμένου, χρειάστηκε νὰ λάβω θέση σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς ἔκδοσης Μέγα. Στὴ συνέχεια θὰ ἐκθέσω τὶς ἀπόψεις μου πάνω σὲ ὀρισμένα ἀπὸ αὐτά.

1. Βλ. Ἰ. Τσαβαρῆ, «Ἡ Μετάφραση τῶν Μεταμορφώσεων τοῦ Ὀβιδίου ἀπὸ τὸν Μάξιμο Πλανούδη», *Δωδώνη* 3 (1974) 387-405· «Deux nouveaux témoins de la Métaphrase Planudéenne des Métamorphoses d'Ovide», *Δωδώνη* 15 (1986) 223-228· τῆς ἰδίας, «Deux nouveaux autographes de Maxime Planude», *Δωδώνη* 16 (1987) 225-229.

2. Ἰ. Τσαβαρῆ, *Ὀβιδίου Μεταμορφώσεων Μετάφρασις Μαξίμου Πλανούδη*. Κριτικὴ ἔκδοση μὲ Εἰσαγωγή, Ἑλληνικὸ καὶ Λατινικὸ κείμενο, Σημειώσεις καὶ Πίνακες, τ. 1, Βιβλία Α'-Ε', Ἰωάννινα 1997, σ. 138.

3. Ἀ. Χ. Μέγας, *Μ. Πλανούδη Μετάφραση τῶν Μεταμορφώσεων τοῦ Ὀβιδίου*. Κριτικὴ ἔκδοση, τ. Α', Βιβλία 1-5, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 303.

Στὸν ισχνότατο Πρόλογο (σ. ζ') ὁ Μέγας ἐξηγεῖ τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους προέβη σ' αὐτὴν τὴν ἔκδοση: «Δὲν ἦταν στίς προθέσεις μας ἡ ἔκδοση τῶν *Μεταμορφώσεων*. Μὲ ἐπιστολὴ μας εἶχαμε ζητήσῃ πρὶν ἀπὸ καιρὸ ἀπὸ τὴν κ. Ἰσαβ. Τσαβαρῆ, ἡ ὁποία ἀσχολεῖται μὲ τὴ μετάφραση αὐτῆ τοῦ Πλανούδη ἤδη ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ '70, νὰ μᾶς ἔδιδε τυπογραφικὰ δοκίμια τῆς ἔκδοσης, ποὺ εἶχε προαναγγεῖλει, ἢ ἔστω τὸ κείμενο σὲ ἠλεκτρονικὴ μορφή. Δὲν χρειάζεται νὰ ποῦμε πῶς δὲν ἔγινε οὔτε τὸ ἓνα, οὔτε τὸ ἄλλο. Ἔτσι, βέβαιοι ὅτι δὲν πρόκειται νὰ ἔχουμε ἀπὸ τὴν κ. Τσαβαρῆ τὸ κείμενο, ἀποφασίσαμε νὰ προχωρήσουμε ἐμεῖς στὸ ἔργο τῆς ἔκδοσης καὶ ἀπὸ τὴν ἀνοιξὴ τοῦ '97 ἀρχίσαμε τὴν προετοιμασία [...] (σ. ια') τὴ στιγμὴ μάλιστα ποῦ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ Boissonade καὶ τὴ μελέτη τοῦ Castiglioni, εἶχαμε στὴν κατοχὴ μας σημαντικοὺς κώδικες τῆς παράδοσης τοῦ κειμένου, στοὺς ὁποίους ἄφοβα μποροῦμε νὰ στηριχτοῦμε. Οἱ κώδικες αὐτοὶ εἶναι: R = Vat. Reg. gr. 132, F = Florent. Laur. Conv. Soppr. 105, M = Ven. Marcianus 883».

Αὐτὰ εἶναι ὅλα ὅσα ἀναφέρονται γιὰ τὴ δικαιολόγησι τῆς ἔκδοσης Μέγα, χωρὶς καμιὰ λέξη γιὰ τὰ κριτήρια ποὺ ἐφαρμόζονται οὔτε γιὰ τὴ θέση ποὺ παίρνει ὁ ἐκδότης στὸ πρόβλημα τῆς ταξινόμησης τῶν 12 κωδίκων τῆς μετάφρασης: οὔτε κὰν ὁ ἀριθμὸς τους δὲν δίνεται, ἀλλὰ μόνον τὸ ὅτι οἱ τρεῖς μνημονευόμενοι καὶ χρησιμοποιούμενοι κώδικες (δηλαδή, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν R, οἱ F καὶ M) εἶναι «στὴν κατοχὴ μας», ὅτι «εἶναι σημαντικοί», καὶ ὅτι «ἄφοβα μπορεῖ νὰ στηριχτεῖ κανεὶς σ' αὐτούς», σὰν αὐτοὶ οἱ «λόγοι» νὰ μποροῦσαν νὰ ἀποτελέσουν μεθοδολογικὰ κριτήρια ἐπιλογῆς τους. Κι' ὅμως αὐτὸ τὸ πρόβλημα τῆς ταξινόμησης καὶ τοῦ στέμματος ἔχει ἀντιμετωπιστεῖ στὰ δύο πρῶτα ἄρθρα τῆς Τσαβαρῆ, ἡ ὁποία διαπιστώνει (1) ὅτι ὁ R εἶναι, ἂν ὄχι αὐτόγραφος, τουλάχιστον ὁ σωζόμενος ἀρχέτυπος τῶν 11 ἄλλων κωδίκων, (2) ὅτι συνεπῶς ἡ ἀναγραφή τῶν λαθῶν τῶν 11 ἀπογράφων τοῦ R στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα εἶναι ἐντελῶς περιττὴ καὶ μεθοδολογικὰ ἀπαράδεκτη, (3) ὅτι ὁ F εἶναι ἀδελφὸς τοῦ A καὶ ὁ B ἀδελφὸς τοῦ M, ἐνῶ ὁ χαμένος κώδικας d, ἀπὸ τὸν ὁποῖο κατάγονται οἱ C Q καὶ Q¹, εἶναι ἀδελφὸς τῶν B καὶ M: συνεπῶς, ἂν οἱ F καὶ M ἄξιζαν (ποῦ δὲν ἄξιζαν) νὰ ἀναφερθοῦν στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα, ἐξίσου θὰ τὸ ἄξιζαν καὶ οἱ A B καὶ d. Ὁ Μέγας ἐκφράζει ἐπίσης τὴν ἀπαξιωτικὴ του κρίσιμ γιὰ τὴν ἀποψη τῆς Τσαβαρῆ σχετικὰ μὲ τὸ ἂν ὁ R εἶναι αὐτόγραφος τοῦ Πλανούδη, γράφοντας τὰ ἐξῆς στὴ σ. ιδ' τῆς Εἰσαγωγῆς τῆς χωριστῆς ἔκδοσης τοῦ Α' Βιβλίου: «Θὰ ἔγραφε (ἢ ἔστω θὰ ἀντέγραφε) ὁ Πλανούδης “διαπιστοῦσι” στὸ 1.397 μεταφράζοντας τὸ *diffidunt* ἀντὶ τοῦ “*δυσπιστοῦσι*”; Θὰ ἔγραφε (ἢ θὰ ἀντέγραφε) σὲ δύο χωρία (1.350 καὶ 1.385) “*πήραν*” καὶ “*πήρα*” ἀντίστοιχα στὴ θέση τῆς Πύρρας;».

Ἡ ἀπάντησι εἶναι ὅτι ἄριστα ὁ Πλανούδης ἔγραψε *διαπιστοῦσι*, ποῦ

ἔχει ἀκριβῶς τὴ σημασία τοῦ «δυσπιστοῦσι» (περιττὴ λοιπὸν ἢ διόρθωση τοῦ Μέγα)⁴, ἐνῶ τὴν ὀρθὴ γραφὴ Πύρρα τὴ δίνει ὁ R² καὶ ὁ R^{sl}, τὴν ὁποία καὶ ἀντέγραψαν ὀρθὰ τὰ ἀπόγραφα. Ὁ R εἶναι ἕνας κώδικας ποῦ φέρει ἀρκετὲς διορθώσεις, συνήθως στὸ διάστιχο ἢ στὴν ὦα, καὶ αὐτὸ τὸ στοιχεῖο δὲν ἀναιρεῖ τὴ δυνατότητα γιὰ τὸν κώδικα αὐτὸν νὰ εἶναι αὐτόγραφος τοῦ Πλανούδη: εἶναι αὐτονόητο ὅτι ὁ ἴδιος ἢ τὸ περιβάλλον του διόρθωναν τὰ χειρόγραφα του. Ἡ κριτικὴ τῆς ἀποψης τῆς Τσαβαρῆ, ποῦ ἢ τελευταία τὴν ἀναπτύσσει στὸ τρίτο ἄρθρο τῆς, θὰ ἔπρεπε νὰ γίνε με καθαρὰ παλαιογραφικὰ κριτήρια. Σὲ ὁποιαδήποτε ὁμως περίπτωσι, κί ἂν δηλαδὴ ἀκόμη ὁ R δὲν εἶναι αὐτόγραφος τοῦ Πλανούδη, ἰσχύει πάντοτε ἢ ἀποψή τῆς ὅτι εἶναι ὁ ἀρχέτυπος τῶν 11 ἄλλων κωδίκων τῆς μετὰφρασης.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ Μέγας δὲν μποροῦσε νὰ δεχτεῖ αὐτὴν τὴν ἀποψη τῆς Τσαβαρῆ, τὴ στιγμὴ ποῦ ὁ R σὲ 41 περιπτώσεις τῶν Βιβλίων Α'-Ε' φωράται, σύμφωνα με τὸν ἴδιο, νὰ ἔχει σφάλμα ἔναντι τῶν ἄλλων χειρογράφων. Ἄς δοῦμε λοιπὸν αὐτὲς τὶς 41 περιπτώσεις:

Στὶς 18 ἀπὸ αὐτὲς δὲν πρόκειται γιὰ λάθη τοῦ R, ἀλλὰ γιὰ παραναγνώσεις τοῦ Μέγα, ποῦ διάβασε ἐσφαλμένα τὴν ὀρθὴ γραφὴ τοῦ R: Α' 350 Πήραν R¹, corr. R² || 373 μνίους R || 385 πύρρα R^{sl} || Β' 78 θηρείων certe R || καὶ γῆν καὶ R || 176 δὴ certe R || 324 ἐκείνου R || 393 ἐκείνους R || 449 παρὰ πλευρὰν R || 457 καθῶμεν certe R || 679 Μεσσήνια R || 814 φλιᾶς R^{pc} φλοιᾶς R^{ac} || Γ' 353 νεάνιδες R || Δ' 67 τὸ πάθος τοῦ τοίχου (sscr β α) R || 327 Ἦδε certe R || Ε' 94 ἀντισηκοῦ R || 517 ἀτιμοτέρας R || ἦτω R.

Στὶς 23 ἀπὸ αὐτὲς ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες 24 περιπτώσεις ἔχουμε λανθασμένη ἐπιλογὴ ἢ εἰκασία ἢ παρανάγνωση τοῦ Μέγα, τὴ στιγμὴ ποῦ ὁ R δίνει τὴ σωστὴ γραφὴ. Σχολιάζουμε στὴ συνέχεια αὐτὰ τὰ χωρία:

Α' 32 κέ. Ἐπει δ' οὕτω διοικηθεῖσαν, ὅστις ποτὲ τῶν θεῶν ἦν ἐκεῖνος ὅς τὴν σωρείαν ταύτην διώρισε καὶ διορίσας εἰς μέλη ὑπηγάγετο, πρῶτα μὲν τὴν γῆν, ἔν' ἰσοστάσιος ἐκ παντὸς εἶη μέρους, εἰς μεγάλης εἶδος ἐτόρνευσε σφαίρας.

ἐκεῖνος ὅς F C^b: ὅς om. RMC^{ac}

Ἡ γραφὴ ἐκεῖνος ὅς, ποῦ προτίμησε ὁ Μέγας, εἶναι ὄχι μόνο στεμματικὰ ἀπαράδεκτη, ἀλλὰ καὶ συντακτικὰ λανθασμένη. Ἄς διορθώσουμε πρῶτα τὴ στίξη: χρειάζεται ἕνα κόμμα μετὰ τὸ ἐκεῖνος. Ἡ περίοδος ἀποτελεῖται:

4. Ὁ Μέγας ἀγνοεῖ προφανῶς τὴ σημασία τοῦ ρήματος *διαπιστέω*, βλ. LSJ, λ., «distrust utterly», καὶ τὴ συγγέει με τὴ σημασία τοῦ ρήματος *διαπιστεύω* «entrust to one in confidence». Ἔτσι αἰσθάνθηκε τὴν ἀνάγκη νὰ «διορθώσει» τὸ *διαπιστοῦσι* σὲ *δυσπιστοῦσι*.

- από μία διπλή αιτιολογική πρόταση: Ἐπει δ' οὕτω διοικηθεῖσαν [...] τὴν σωρείαν ταύτην διώρισε καὶ διορίσας εἰς μέλη ὑπηγάγετο
- μία κύρια: πρῶτα μὲν τὴν γῆν [...] εἰς μεγάλης εἴδος ἐτόρνευσε σφαίρας
- μία παρενθετική: ὅστις ποτὲ τῶν θεῶν ἦν ἐκεῖνος
- καὶ μία τελική: ἔν' ἰσοστάσιος ἐκ παντὸς εἶη μέρους.

Ἄν ἡ παρουσία τοῦ ὅς ἦταν σωστή, τότε θὰ εἶχαμε μία διπλή ἀναφορική πρόταση ὅς τὴν [...] διώρισε καὶ [...] ὑπηγάγετο, καὶ τότε τὸ ρῆμα τῆς αιτιολογικῆς πρότασης ποὺ ἀρχίζει μὲ τὸ Ἐπει θὰ ἦταν τὸ ἐτόρνευσε, ἐνῶ ἡ περίοδος δὲν θὰ εἶχε κύρια πρόταση. Τελευταῖο ἐπιχείρημα: ἡ περίοδος χωρὶς τὸ ὅς ἀντιστοιχεῖ ἀπόλυτα μὲ τὸ λατινικὸ κείμενο: *Sic ubi dispositam, quisquis fuit ille deorum, congeriem secuit sectamque in membra redegit, principio terram, ne non [...] foret, magni speciem glomeravit in orbis.*

Α' 425 γῆς βωλοστραφείσης «*coig.*» Megas: τῆς βώλου στραφείσης R, cett. (*versis* [...] *glaebis* Ovid.).

Τὸ κείμενο τοῦ R καὶ τῶν ἀπογράφων του εἶναι ἄψογο καὶ ἀντιστοιχεῖ ἀπόλυτα στὸ λατινικὸ κείμενο, ἐνῶ ἀντίθετα εἶναι μεθοδολογικὰ ἀδόκιμο νὰ διορθῶναι κανεὶς ἓνα ἄψογο κείμενο μὲ ἓναν ἀμάρτυρο τύπο: ρῆμα βωλοστρέφω / ἄορ. βωλοστραφεῖς δὲν μαρτυρεῖται, παρὰ μόνο βωλοστροφέω.

Α' 625 ὦν ἐξ ἀμοιβῆς σύνδυο μὲν ὕπνω ἐλάμβανον (*cariebant quietem* Ovid.).

Ὑπνω εἶναι παρανάγνωση τοῦ Μέγα ἀντὶ γὰ τὴ γραφὴ ὕπνον τοῦ R καὶ τῶν ἀπογράφων του. Ἡ ἔκφραση ὕπνω ἐλάμβανον δὲν εἶναι ἐλληνική.

Α' 713 εἶδεν ὁ Κυλλήνιος R (*vidit Cyllenius* Ovid.): ὁ Κυλλήνιος εἶδεν codd. cett., Megas.

Καὶ ἐδῶ δὲν ὑπάρχει κανένας λόγος νὰ προτιμηθεῖ ἡ σειρὰ τῶν λέξεων ποὺ δίνουν τὰ ἀπόγραφα τοῦ R, καὶ νὰ ἀπορριφθεῖ ἡ σειρὰ τοῦ R, ποὺ ἀντιστοιχεῖ καὶ στὸ λατινικὸ πρότυπο.

Α' 758 ἐκεῖνος ὁ θρασύς RF (*ille ferox* Ovid.): ἐκεῖνος ἐγὼ ὁ θρασύς M, Megas.

Ἄδυνατῶ νὰ κατανοήσω γιὰ ποιὸ λόγο ὁ Μέγας ἀπέρριψε τὴ στεμματικὰ ὀρθὴ γραφὴ, ποὺ ἀντιστοιχεῖ καὶ στὸ λατινικὸ πρότυπο, γιὰ χάρις τῆς γραφῆς τοῦ M.

Β' 9 φαλαινῶν M, Megas: φαλλαινῶν RF.

Ἡ γραφὴ μὲ ἓνα λ εἶναι ἡ γραφὴ τοῦ κώδικα M καὶ τῆς νέας ἐλληνικῆς, ἐνῶ, κί' ἂν ἀκόμη δὲν δέχεται κανεὶς ὅτι ὁ R εἶναι ὁ ἀρχέτυπος, ἡ

γραφὴ μὲ δύο λ εἶναι ἢ στεμματικὰ σωστή. Θὰ ἔπρεπε λοιπὸν ὁ Μέγας νὰ προβληματιστεῖ ἀπὸ τὴ συμφωνία τοῦ R μὲ τὸν F καὶ νὰ συμβουλευτεῖ τὸ LSJ, ὅπου θὰ διαπίστωνε ὅτι μὲ διπλὸ λ εἶναι ἢ σωστὴ ὀρθογραφία στὰ ἀρχαῖα καὶ στὰ μεταγενέστερα κείμενα. Ἄλλὰ καὶ τὸ λατινικὸ κείμενο δίνει *ballenarum* μὲ δύο l.

B' 44 ὡς δ' ἤττον τι διστάζης Megas: ὡς ἂν δ' ἤττον τι διστάζης R (*quoque minus dubites* Ovid.).

Τὸ κείμενο ὅπως τὸ ἐκδίδει ὁ Μέγας εἶναι ἀνελλήνιστο, γι' αὐτὸ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε ἀντιβάλλει προσεκτικότερα τὸν R καὶ τοὺς ἄλλους κώδικες.

B' 66 φόβος ἂν εἶη καὶ τρέμει Megas: [...] καὶ τρέμοι R (*sit timor et trepidet* Ovid.).

Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ σύνδεση μιᾶς εὐκτικῆς μὲ μία ὀριστικὴ ἔπρεπε νὰ προβληματίσει τὸν Μέγα καὶ νὰ τὸν κάνει νὰ ἀντιβάλλει προσεκτικότερα τὸν R καὶ τοὺς ἄλλους κώδικες.

B' 83 τὸ δόρυ προβεβλημένος. Ὁ δὲ μαίνεται καὶ τηνάλλως σκληρῶ σιδηρῶ πληγὰς δίδωσιν Megas: [...] τῶ σκληρῶ [...] R, cett.

Ὁ Μέγας ὄχι μόνον ἀντέβαλε ἐσφαλμένα τὸν R καὶ τοὺς ἄλλους κώδικες, ἀλλὰ καὶ ἐξέδωσε ἐδῶ ἓνα κείμενο νοηματικὰ ἀπαράδεκτο: δὲν πρόκειται γιὰ ὅποιονδήποτε σκληρὸν σίδηρον ἀλλὰ γιὰ τὸ προαναφερθὲν δόρυ.

B' 84 ἡνίκα ἂν [...] διαθερμανθῶσι καὶ [...] ἀνταγωνίζονται Megas: [...] ἀνταγωνίζονται codd.

Ἡ δῆθεν σύνδεση μιᾶς ὑποτακτικῆς μὲ μία ὀριστικὴ ἔπρεπε νὰ προβληματίσει τὸν Μέγα καὶ ἔτσι νὰ τὸν κάνει νὰ ἐλέγξει καλύτερα τὰ χειρόγραφα.

B' 309 Τηνικαῦτα δ' οὔθ' ἄς ἂν δύναίτο τῆ γῆ νεφέλαις ἐπάγειν εἶχεν Megas: [...] νεφέλας [...] R, cett.

Ἡ δοτικὴ νεφέλαις εἶναι ἀσύντακτη, ἐνῶ οἱ κώδικες δίνουν τὴ σωστὴ γραφὴ.

B' 334 ὅσα ῥητ' ἐστὶν «RB» Megas: ὅσα ῥητέ' ἐστὶν FM (*quaecumque* [...] *dicenda* Ovid.).

Ὁ Μέγας διαβάζει ἐσφαλμένα ῥητ' στὸν R, ποὺ στὴν πραγματικὴτητα δίνει ῥητέ' ὅπως καὶ οἱ κώδικες FM, καὶ ἐκδίδει ῥητ' ἐστὶν, ποὺ δὲν ἀποδίδει σωστὰ τὸ λατινικὸ πρότυπο: παρανάγνωση, κακὴ ἐπιλογή, ἄγνοια τοῦ λατινικοῦ κειμένου.

B' 350 πρὸς τὸ τίλλειν τὴν κόμην οὔσα Megas: πρὸς τῶ τίλλειν [...] R, cett. (*cum* [...] *laniare pararet* Ovid.).

Ὁ Μέγας ὄχι μόνον ἀντέβαλε ἐσφαλμένα τὸν R, ὁ ὁποῖος ἀποδίδει ἀκριβῶς τὸ λατινικὸ κείμενο, ἀλλὰ καὶ ἀγνόησε αὐτὸ τὸ τελευταῖο.

B' 662 ἦδε τροφή μοι εὐδοκουμένη ἢ πόα Megas: [...] ἦδη [...] R, cett. (*iam cibus herba placet* Ovid.).

Παρανάγνωση τοῦ ἦδη ὡς ἦδε, ποὺ δίνει κείμενο ἀνελλήνιστο, καὶ ἄγνοια τοῦ λατινικοῦ κειμένου.

B' 732 ἦτις, εἰ καὶ τὰ μάλιστα ἀληθής ἐστι, συλλαμβανομένη ὅμως αὐτῇ καὶ τὴν ἐπιμέλειαν ἔχει Megas: [...] συλλαμβανομένην R.

Ἡ ἀσύντακτη ὀνομαστικὴ συλλαμβανομένη ἔπρεπε νὰ κάνει τὸν Μέγα νὰ ἐλέγξει προσεκτικότερα τὸν R καὶ τοὺς ἄλλους κώδικες, νὰ ἀποφύγει τὴν παρανάγνωση συλλαμβανομένη καὶ νὰ διορθώσει τὸ αὐτῇ σὲ αὐτῇ.

B' 745 Οὐ μὴν δὲ προφάσεις τινὰς πλάσσομαι Megas: οὐ μὴν οὐδὲ προφάσεις τινὰς πλάσσομαι R, cett. (*nec fingam* Ovid.).

Ἐκτὸς ἀπὸ τῆς παραναγνώσεως δὲ (ἀντὶ οὐδὲ) καὶ πλάσσομαι (ἀντὶ τῆς ὀρθῆς γραφῆς τοῦ μέλλοντος πλάσσομαι), ὁ Μέγας δὲν πρόσεξε οὔτε ὅτι ἡ ἔκφραση οὐ μὴν δὲ οὔτε ὅτι ὁ ἐνεστώς πλάσσομαι δὲν ἀντιστοιχοῦν στὸ *nec fingam* τοῦ Ὀβιδίου.

B' 778 λύπαι Megas: λύπαι R.

Ὁ Μέγας δὲν πρόσεξε τὸν σωστὸ τονισμό τοῦ R οὔτε ἔλεγξε ἂν τὸ *υ* τοῦ *λύπαι* εἶναι μακρὸ ἢ βραχύ, ἀλλὰ τόνισε τὴ λέξη σὰν νὰ ἔγραφε νεοελληνικὸ κείμενο.

B' 858 ἀλλ' εἰρήνη τὸ πρόσωπον ἔχει Megas: [...] εἰρήνην [...] R (*pacem vultus habet* Ovid.).

Παρανάγνωση τοῦ R καὶ ἄγνοια τοῦ λατινικοῦ κειμένου.

Γ' 273 καὶ ξανθῇ κεκαλυμμένη νεφέλῃ [...] πρόσσεισι (sc. ἡ Κρονία).

Εἶναι προφανές ὅτι ἡ δοτικὴ κεκαλυμμένη εἶναι συντακτικὰ ἀπαράδεκτη καὶ γι' αὐτὸ πρέπει νὰ γράψουμε κεκαλυμμένη στὴν ὀνομαστικὴ, γιὰ εἶναι κατηγορηματικὸς προσδιορισμὸς στὸ Κρονία.

Γ' 311 κέ. Οὕτως [...] εἰώθασιν αἰ σημαῖαι καὶ πρῶτα μὲν δεικνύναι τὰ πρόσωπα, τὰ λοιπὰ δὲ κατὰ μικρὸν [...] ἐξαιρόμενα ὅλα φαίνονται [...]

ἐξαιρόμενα ὅλα F: ἐξαιρόμεναι ὅλαι RM

Ὁ Μέγας καὶ ἐδῶ προτίμησε ὄχι μόνον τὴ στεμματικά, ἀλλὰ καὶ τὴ συντακτικὰ καὶ νοηματικὰ ἀπαράδεκτη γραφὴ τοῦ F: τὸ ὑποκείμενο τῆς μετοχῆς ἐξαιρόμεν- δὲν εἶναι τὰ πρόσωπα ἀλλὰ αἰ σημαῖαι, καὶ αὐτὸ δείχνει καὶ ἡ σύγκριση μὲ τὸ λατινικὸ πρότυπο.

Γ' 348 « Ἦν ἑαυτὸν » εἶπε « μὴ ἐπιγνῶ » (*Si se non noverit* Ovid.).

Εἶναι προφανές ὅτι τὸ ρῆμα ἐπιγνῶ εἶναι στὸ τρίτο πρόσωπο καὶ πρέπει νὰ γραφεῖ μὲ ὑπογεγραμμένη.

Γ' 403 οὕτω Νύμφας [...] οὗτος ἐνέπαιξε καὶ ἀνδρῶν τὸ πρόσθεν συστήματος *Megas: sic [...] luserat Nymphas, sic coetus ante viriles* Ovid.

Ὁ Μέγας σημειώνει στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα: συστήματος] σύστημα Μ. Ἀλλὰ ὁ R ἔχει τὴ σωστὴ γραφὴ συστήματα, ἐνῶ ἡ γραφὴ συστήματος εἶναι ἀσύντακτη.

Δ' 47 ὡς θυγάτηρ ἐκείνης πτερὰ λαβοῦσα [...] ἢ ὡς ἡ Ναῖς [...] *Megas: ὡς ἡ θυγάτηρ R, cett.*

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παρανάγνωση, τὸ κείμενο τοῦ Μέγα εἶναι καὶ νοηματικὰ ἀπαράδεκτο. Δὲν πρόκειται γιὰ μιὰ ὁποιαδήποτε θυγατέρα της, ἀλλὰ γιὰ τὴ θυγατέρα της. Συνεπῶς τὸ ὀριστικὸ ἄρθρο ἢ εἶναι ἀπαραίτητο.

Δ' 57 ἀλλήλους ἐχομένους εἶχον τοὺς τοίχους *Megas: [...] ἀλλήλων R, cett. (contiguas tenere domos* Ovid.).

Παρανάγνωση καὶ ἀσύντακτα ἑλληνικά.

Δ' 79 «Υγίαινε» ἀλλήλοις προσειρήκασι *Megas: [...] ἀλλήλους [...] R, cett.*

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παρανάγνωση ἔχουμε καὶ ἀσυνταξία, ἀφοῦ τὸ προσαγορεύω / προσείρηκα συντάσσεται μὲ αἰτιατικὴ καὶ ὄχι μὲ δοτικὴ.

Δ' 80 καὶ τῷ ἑαυτῶν μέρει ἐκάτερος παρέσχον φιλήματα *Megas: [...] ἐκάτεροι [...] R, cett.*

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παρανάγνωση ἔχουμε καὶ ἀσυνταξία, γιὰτὶ ἔπρεπε ἢ νὰ ἔχουμε ἐκάτερος παρέσχεν ἢ νὰ ἔχουμε ἐκάτεροι παρέσχον, καὶ ὄχι ἐκάτερος παρέσχον ποὺ ἐκδίδει ὁ Μέγας.

Δ' 139 (etiam 313, 480, 646, E' 364) περιλαβοῦσα R, cett. (*amplexaeque* Ovid.): περιβαλοῦσα con. *Megas.*

Ἡ γραφὴ τοῦ R εἶναι ἄσφογη καὶ στὶς 5 αὐτὲς περιπτώσεις τοῦ περιλαμβάνω (βλ. *LSJ*, λ. περιλαμβάνω «embrace») καὶ συνεπῶς δὲν χρειάζεται νὰ διορθωθεῖ μὲ ἀντίστοιχους τύπους τοῦ περιβάλλω⁵.

Δ' 212 ἐβασίλευε *Megas: ἐβασίλευσε R, cett. (Rexit* Ovid.).

Παρανάγνωση καὶ ἄγνοια τοῦ λατινικοῦ κειμένου.

Δ' 275 ἢ δὲ πηνίω τοῦ ἴστοῦ διαθέουσα μίτους *Megas: [...] τοὺς ἴστοῦ [...] R, cett.*

Παρανάγνωση καὶ ἀνελλήγιστο κείμενο.

5. Βλ. καὶ τὶς ὅμοιες περιπτώσεις ΣΤ' 100, 481, 494, 625, 640· Ζ' 143, 144, 766· Θ' 52, 361, 772· ΙΕ' 619.

Δ' 294 ἀγνώστοις περινοστεῖν τόποις «R» F Megas: ἀγνώστους [...] τόπους RM.

Ἦσχι μόνον ὁ κώδικας R δίνει ἀγνώστους [...] τόπους ἀλλὰ καὶ ἡ σύνταξη τοῦ περινοστεῖν μὲ δοτικὴ δὲν εἶναι δόκιμη.

Δ' 296 Ἦλθε δὴ καὶ πρὸς τὰς Λυκίας πόλεις καὶ τοὺς τῆ Λυκία γείτονας Κᾶρας Megas: [...] τὰς τῆς Λυκίας πόλεις [...] R, cett.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παρανάγνωση, καὶ ἡ ἔκφραση ποὺ ἀκολουθεῖ τοὺς τῆ Λυκία γείτονας ἔπρεπε νὰ εὐαισθητοποιήσει τὸν Μέγα.

Δ' 433 πρὸς τὰ τῶν νερτέρων οἰκήματα Megas: [...] νερτερῶν [...] R, cett.

Ἦν καὶ ἡ ἔκφραση τῶν νερτέρων εἶναι σωστή, ἡ πραγματικὴ γραφὴ τοῦ R εἶναι τῶν νερτερῶν καὶ αὐτὴν πρέπει νὰ ἐπιλέξουμε.

Δ' 491 καὶ τὰς χεῖρας ἐκτείνασα δρακοντεῖς συνεσπειραμένη δεσμοῖς Megas: [...] συνεσπειραμένης [...] R, cett. (*hexaque vivereis distedens brachia nodis* Ovid.).

Παρανάγνωση τοῦ R καὶ τῶν ἀπογράφων τοῦ ἀλλὰ καὶ κείμενο νοηματικὰ ἀπαράδεκτο καὶ σὲ ἀναντιστοιχία μὲ τὸ λατινικὸ πρότυπο: δὲν εἶναι ἡ Ἐριννὺς ποὺ εἶναι συνεσπειραμένη ἀλλὰ αἱ χεῖρες τῆς (*hexa [...] brachia* Ovid.).

Δ' 497 οἱ δὲ (sc. ὄφεις) ἐν τοῖς Ἰνώοις τε καὶ Ἰθαμαντεῖς περιελούονται κόλποις Megas: [...] περιελώνται [...] R, cett. (*pererrant* Ovid.).

Πρέπει νὰ ἀποκαταστήσουμε τὸ σωστὸ κείμενο περιελώνται ποὺ δίνει ὁ R καὶ τὰ ἀπόγραφα τοῦ καὶ ποὺ ἀντιστοιχεῖ καὶ στὸ λατινικὸ πρότυπο.

Δ' 543 Αἶ γε μὴν Σιδωνίαι γυναῖκες Megas: [...] Σιδώνιαι [...] R, cett.

Ἦχουμε καταβιβασμὸ τοῦ τόνου, ὅταν ἡ λήγουσα εἶναι μακρὰ, ἐνῶ ἐδῶ πρέπει νὰ διατηρήσουμε τὴ γραφὴ Σιδώνιαι τοῦ R, ἀφοῦ ἡ λήγουσα εἶναι βραχεῖα⁶.

Δ' 585 ἐν ὄσω χεῖρ ἐστι, ψαῦσον, ἐν ὄσω μήπω με κατέλαβεν ὄλον ὄφεις «R» F, Megas: [...] χεῖρ [...] ὁ ὄφεις RM.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ λάθος τονισμοῦ στὸ χεῖρ, ὁ Μέγας παρανάγνωσε τὴ γραφὴ τοῦ R ποὺ εἶναι ὁ ὄφεις καὶ ὄχι ὄφεις. Καὶ στεμματικὰ λοιπὸν καὶ «ἔλληνικὰ» ἡ σωστὴ γραφὴ εἶναι αὐτὴ ποὺ δίνει ὁ R καὶ ὄχι ἡ γραφὴ ποὺ ἐπέλεξε ὁ Μέγας.

Δ' 791 Ὅμως δέ τις τούτων ἐν τέλει ἀριθμοῦ ὑπολαβὼν ζητεῖ Megas:

6. Βλ. καὶ ΣΤ' 588 αἱ Σιθόνιαι κόραι· Ζ' 159 Αἱ Αἰμόνιαι μητέρες· Η' 121 Ἀρμένιαι τίγρεις.

[...] τοῦ τῶν ἐν τέλει ἀριθμοῦ R, cett. (*unus ex numero procerum* Ovid.).

Ὁ Μέγας, ποὺ ἀντέβαλε ἐσφαλμένα τὰ χειρόγραφα, δίνει ἓνα κείμενο ἀκατανόητο, ἐνῶ ὁ R καὶ τὰ ἀπόγραφα του δίνουν τὴ σωστὴ γραφὴ «οἱ ἐν τέλει» = οἱ ἄρχοντες, «τις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐν τέλει», ποὺ ἀποδίδει ἐπιτυχῶς τὸ ὀβιδιανὸ κείμενο⁷.

Ε' 29 μῆτε σαυτοῦ τοῦτον ἀλλὰ τοῦ θανάτου προτιμώμενον Megas: μῆ τι [...] R, cett. (*non tibi, sed certae [...] morti* Ovid.).

Παρὰ τὸ λάθος ποὺ ἔκανε ὁ Μέγας ἀντιβάλλοντας τὸν R καὶ τὰ ἄλλα χειρόγραφα καὶ διαβάζοντας μῆτε ἀντι μῆ τι, ἡ ἀπαράδεκτη σύνταξη μῆτε [...] ἀλλὰ καθὼς καὶ τὸ λατινικὸ πρότυπο ἔπρεπε νὰ τὸν βοηθήσουν νὰ ἐντοπίσει τὸ λάθος καὶ νὰ τὸ διορθώσει.

Ε' 82 ἀμφοτέραις ἦρε (ταῖς χερσὶ) Megas secutus Boissonade; Ε' 441-442 ἀμφοτέραις (χερσὶν) ἀνάφασσα Megas secutus Boissonade.

Ἡ προσθήκη χερσὶν εἶναι περιττή. Θὰ ἦταν παράδοξο ὁ R νὰ ἔχει κάνει δύο φορὲς τὴν ἴδια παράλειψη. Πρβ. καὶ Ε' 124 ἢ δεξιὰ; ΣΤ' 506 τὰς ἐκατέρων ἤτησε δεξιὰς; ΙΕ' 803 τὸ στέρνον ἀμφοτέραις ἐκόφατο, ὅπου εὐτυχῶς ὁ Boissonade δὲν πρόσθεσε τὴ λέξη χεῖρ /χεῖρας /χερσὶν⁸. Ἡ χρῆση αὐτὴ μὲ παράλειψη τῆς λέξης χεῖρ εἶναι γνωστὴ ἤδη ἀπὸ τὸν Ὅμηρο κ 264 ἀμφοτέρησι λαβῶν (βλ. LSJ, λ.).

Ε' 124 πειρωμένου δὲ περιεπάρη ἢ δεξιὰ Megas: πειρωμένω [...] R, codd. (*temptanti dextera fixa est* Ovid.).

Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ R, ποὺ τὸν διάβασε ἐσφαλμένα ὁ Μέγας, δίνει τὸ σωστὸ κείμενο μὲ τὴ δοτικὴ προσωπικὴ ἀντιχαριστικὴ πειρωμένω.

Ε' 148 καὶ ὁ πατέρα διαχρησάμενος δυσκλεῆς Ἀγύρτης Megas: καὶ ὁ τὸν πατέρα [...] R, cett.

Τὸ κείμενο τοῦ Μέγα εἶναι ἀνελλήνιστο.

Ε' 228 καὶ τοῖς τοῦ κηδεστοῦ μοι δώμασιν ἀεὶ θεαθήσῃ Megas: κὰν τοῖς [...] R, cett. (*inque domo soceri semper spectabere nostri* Ovid.).

Εἶναι αὐτονόητο ὅτι τὸ κείμενο ποὺ δίνει ὁ Μέγας δὲν εἶναι γλωσσικὰ σωστὸ οὔτε ἀντιστοιχεῖ στὸ λατινικὸ πρότυπο: ἡ ἀρχὴ τοῦ κακοῦ εἶναι καὶ ἐδῶ ἡ παρανάγνωση τῆς γραφῆς τοῦ R.

Ε' 333 αἱ Ἀόνιδες Megas: αἱ Ἀονίδες RM.

Εἶναι προφανὲς ὅτι τὴ σωστὴ γραφὴ τὴ δίνουν ὁ R (ποὺ τὸν διαβάζει ἐσφαλμένα ὁ Μέγας) καὶ ὁ M.

7. Βλ. καὶ ΣΤ' 412 Οἱ ἐν τέλει.

8. Βλ. καὶ τὶς περιπτώσεις ΣΤ' 494, 506· Ζ' 117, 241, 342, 357, 386, 499, 787· Η' 94, 342, 395, 421, 511· Θ' 298, 522· Ι' 198· ΙΑ' 121· ΙΒ' 114, 347, 386· ΙΔ' 109· ΙΕ' 655, 702.

Ε' 394 ἐρίζουσα ὑπερβάλλεσθαι τῇ συλλογῇ Megas: [...] ὑπερβαλέσθαι R recte.

Ὁ Μέγας παρανάγνωσε τὸν R ποὺ δίνει τὴ σωστὴ γραφή.

Ε' 398 καὶ δὴ καὶ τὸν χιτῶνα ἐξ ἄκρου περιρρηξαμένη τραχήλου, τὰ συλλεγέντα ἄνθη τῆς ἐσθῆτος χαλασθείσης ἐξέπεσε Megas: [...] περιρρηξαμένης R, cett. (*et ut summa vestem laniarat ab ora* Ovid.).

Τὸ κείμενο ποὺ ἐκδίδει ὁ Μέγας, προῖον παρανάγνωσης, εἶναι ἀσύνητακτο, γιατί ἡ ὀνομαστικὴ περιρρηξαμένη μένει μετέωρη. Εἶναι προφανές ὅτι ἡ γενικὴ ἀπόλυτος ποὺ δίνει ὁ R εἶναι ἡ σωστὴ γραφή.

Ε' 519 [...] εἴ γε τοῦθ' εὐρεῖν ὀνομάζεις, ὁ μᾶλλον ἀποβαλεῖν ἐστὶν ἢ τὸ γοῦν εἰδέναι, ἔνθαπέρ ἐστὶν, εὐρεῖν ὀνομάζεις Megas: [...] ἢ εἰ τὸ γοῦν εἰδέναι [...] R (*si reperire vocas amittere certius, aut si scire, ubi sit, reperire vocas* Ovid.).

Τὸ κείμενο ποὺ ἐκδίδει ὁ Μέγας, προῖον παρανάγνωσης, εἶναι ἀκατανόητο καὶ χωρὶς ἀντιστοιχία μὲ τὸ ὀβιδιανὸ πρότυπο. Ἡ διόρθωση τῆς παρανάγνωσης ἢ τὸ γοῦν σὲ ἢ εἰ τὸ γοῦν ἀποκαθιστᾶ τὰ πράγματα.

Ε' 626 κ. ἐ. Τίς ἂν ἦν μοι τότε τῇ ταλαιπώρῳ ψυχῇ; Πότερον ἦτις ἂν εἴη τῇ ἀμνάδι, ἦτις τῶν λύκων περὶ τὸν σηκὸν ὠρουμένων ἀκούοι [...].

ἦτις FM, Megas: εἴ τις R *si qua* Ovid.

Εἶναι προφανές ὅτι ἡ γραφή τοῦ R εἶναι ἡ σωστὴ, ἀφοῦ αὐτὴ ἀντιστοιχεῖ στὸ λατινικὸ πρότυπο.

Τέλος, ἡ σελίδα 59 περιέχει ἑπτὰ παραναγνώσεις: Β' 2 φλόγας Megas (*lege καὶ φλόγας* codd., *flammasque* Ovid.), Β' 7 τὴν τῆς γῆς σφαῖραν (*lege καὶ τὴν τῆς γῆς σφ. terrarumque orbem* Ovid.), τὸν ἐπικείμενον (*lege καὶ τὸν ἐπικείμενον caelumque, quod imminet* Ovid.), 9 Πρωτέα (*lege καὶ Πρωτέα, Proteaque* Ovid.), 15 θήρας (*lege θήρας, feras* Ovid.), πρὸς τοῦ ἀμφιβαλλομένου πατρὸς οἴκους (*lege πρὸς τοὺς τοῦ*), 21 εὐθύ τε (*lege εὐθύ δὲ*), καὶ στὴ σελίδα 115 ὑπάρχουν πέντε παραναγνώσεις: Β' 711 δὲ (*lege δὴ*), 718 εἰς γύρον (*lege εἰς γύρον*), 722 ἄλλοι (*lege οἱ ἄλλοι*), 726 καὶ τῷ ἀέρι (*lege κὰν τῷ ἀέρι*), 731 οὐδὲ (*lege οὐδ*), ἐκτὸς ἀπὸ τῆς περιπτώσεως τοῦ Β' 9 καὶ τοῦ Β' 732.

Συνοψίζοντας θὰ ἔλεγα ὅτι τὰ μεθοδολογικὰ καὶ ἄλλα μειονεκτῆματα τῆς ἔκδοσης Μέγα εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

– Δὲν ταξινομεῖ τὰ χειρόγραφα, οὔτε κὰν ἀναφέρει τὸν ἀριθμὸ τους, κί' οὔτε συζητεῖ τὰ πορίσματα καὶ τὸ στέμμα τῆς Τσαβαρῆ, σὰν νὰ μὴν ὑπῆρχαν.

– Κάνει στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα περιττὲς ἀναφορὲς τῶν «γραφῶν» (στὴν πραγματικότητά λαθῶν) τῶν ἀπογράφων τοῦ σωζόμενου ἀρχετύπου R.

– Περιέχει ὑπερβολικὰ μεγάλο ἀριθμὸ παραναγνώσεων καὶ λαθῶν ὀρθογραφίας καὶ τονισμοῦ (240 γιὰ τὰ 5 πρῶτα βιβλία) καὶ ἐκδίδει συχνὰ ἓνα κείμενο, προῖόν παρανάγνωσης, ποὺ περιέχει ἀσυνταξίες καὶ εἶναι ἀνελλήνιστο.

– Δὲν χρησιμοποιεῖ ὅσο καὶ ὅπως πρέπει τὸ λεξικὸ καὶ ξεχνᾷ συχνὰ τὴ γραμματικὴ καὶ τὸ συντακτικόν.

– Κάνει περιττὲς διορθώσεις καὶ εἰκασίες λόγω παρανάγνωσης τῶν χειρογράφων, κακῆς *selectio* καὶ παρανόησης τοῦ κειμένου ἢ ἄγνοιας τοῦ *usus*, καὶ ἐπινοεῖ ἀμάρτυρους τύπους γιὰ νὰ «διορθώσει» ἓνα σωστὸ κείμενο.

– Τυπώνει στὶς ἀριστερὲς σελίδες τὸ λατινικὸ κείμενο «γιὰ λόγους κυρίως διδακτικοῦς», ἀλλὰ δὲν διδάσκεται ποτὲ ἀπὸ αὐτό, γιατί δὲν ἀνατρέχει ποτὲ σ' αὐτό.

Εὔχομαι αὐτὲς οἱ παρατηρήσεις νὰ φανοῦν χρήσιμες στὴν προετοιμασία τῶν δύο ἐπόμενων τόμων τῆς ἔκδοσης Μέγα.

Ἀθήνα

Μ. ΠΑΠΑΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ

CHORTASMENOS UND LIBANIOS ODER WIE BEGINNT MAN EINEN BRIEF?

Diese Miszelle ist ein erster Ertrag der Beschäftigung mit den byzantinischen Briefanfängen, welche zu einem alphabetischen Gesamtverzeichnis zusammengestellt werden sollen. Berücksichtigt werden dabei in einem ersten Schritt die edierten griechischen Briefe vom vierten bis fünfzehnten Jahrhundert.

Bei der Durchsicht der Briefexordia stößt man gelegentlich auf Zitate und Anspielungen, die mitunter nicht erkannt werden können, da sie dem (modernen) Rezipienten mangels auffallender Kennzeichen entgehen.

Die Briefe des Libanios und des Ioannes Chortasmenos liegen in gültigen Edition vor, beide entbehren aber einer Liste der Briefanfänge¹.

1. *Libanii opera* rec. R. Foerster, Vol. X, XI, Leipzig 1921 (Nachdruck Hildesheim 1963),

Unschwer läßt sich die Herkunft des Beginnes von Brief 22 an Demetrios Chrysoloras, den Mesazon des Kaisers Ioannes VII., feststellen. Chortasmenos beklagt sich darin, daß Demetrios den wissenschaftlichen Kontakt zu ihm aus Zeitmangel abgebrochen habe. Es heißt dort: Οὐκ ὀκνήσω σοι, περὶ ὧν ἀδικεῖσθαι νομίζω, διαλεχθῆναι («Nicht werde ich zögern, darüber mit Dir zu sprechen, was ich für ungerecht halte»). Der gelehrte Empfänger des Briefes wird sogleich erkannt haben, daß es sich dabei um ein (im Sinn umgedrehtes) Zitat aus Libanios handelt, welcher für Olympios den an Honoratos gerichteten Brief folgendermaßen einleitet (ep. 251 Foerster): Οὐκ ὀκνήσω σοι περὶ τῶν δικαίων διαλεχθῆναι («Nicht werde ich zögern, mich mit Dir darüber, was recht ist, zu unterhalten»). Aufgrund einer Namensgleichheit wurde von Olympios eine Abgabe doppelt verlangt².

Auch der Anfang von Brief 44 an den in der Peloponnes weilenden Demetrios Pepagomenos kann seine Herkunft nicht verbergen: καὶ πρὸ τῆς σῆς ἐπιστολῆς ἠπιστάμην ὅτι [...] geht auf den spätantiken Epistolographen zurück. Es heißt bei ihm im Exordium von Epistel 316: καὶ πρὸ τῆς σῆς ἐπιστολῆς ἠπιστάμην οἱ κακῶν τε [...] Die Übereinstimmung ist zwar nicht so schlagend wie bei dem vorigen Beispiel, doch ist der Anklang an Libanios unübersehbar. Dieser spätbyzantinische Autor war wie seine Zeitgenossen³ ein guter Kenner des klassischen Epistolographen, verfaßte er doch auch vier fiktive Antwortschreiben an denselben⁴.

Es zeigt sich, daß sich mittels dieses noch nie gegangenen Weges kleine Ergebnisse für die Rezeptionsgeschichte klassischer Autoren im späten Byzanz gewinnen lassen⁵.

Universität Wien

MICHAEL GRÜNBART

bzw. H. Hunger, *Johannes Chortasmenos (ca. 1370 - ca. 1436/37), Briefe, Gedichte und kleine Schriften. Einleitung, Regesten, Prosopographie, Text* [Wiener byzantinistische Studien, 7], Wien 1969.

2. Zu diesem Brief vgl. P. Petit, «Die Senatoren von Konstantinopel im Werk des Libanios», in: *Libanios* [Wege der Forschung, 621], hrsg. von G. Fatouros und T. Krischer, Darmstadt 1983, ss. 206-247, 231 (= unveränd. Wiederabdruck des Artikel aus *L'Antiquité Classique* 26 [1957] 347-382).

3. Vgl. jetzt G. Fatouros, «Bessarion und Libanios. Ein typischer Fall byzantinischer Mimesis», *JÖB* 49 (1999) 191-204.

4. Ep. 30 (Antwort auf Libanios ep. 245 [Foerster]), 32 (Antwort auf Libanios ep. 256 [Foerster]), 33 (Antwort auf Libanios ep. 282 [Foerster]), 50 (Antwort auf Libanios ep. 81 [Foerster]).

5. Vgl. Δ. Α. Χρηστίδης, *Παραθεμάτων παρανοήσεις και κατανοήσεις*, Thessaloniki 1996; dieser geht in seiner grundlegenden Studie zwar auf eine Briefstelle bei Chortasmenos ein (ep. 49,9-10), die hier vorgestellten Zitate blieben bisher aber unbeachtet.

ΟΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΒΟΡΤΟΛΙ (1727 ΚΑΙ 1745) ΤΗΣ ΘΥΣΙΑΣ ΤΟΥ ΑΒΡΑΑΜ

Το 1979 και το 1991 δημοσίευσα από μία μελέτη για τις παλιές εκδόσεις (βενετικές κ.ά.) της *Θυσίας του Αβραάμ*¹. Τώρα που μπόρεσα να μελετήσω και τις εκδόσεις του τυπογραφείου Βόρτολι του 1727² και του 1745³, που είναι αντίστοιχα η τρίτη και η τέταρτη, απ' όσες ξέρουμε τουλάχιστον, ύστερα από τις εκδόσεις Σάρρου 1696 και Βόρτολι 1713, έχω να προσθέσω στις προηγούμενες μελέτες τα εξής:

Β(όρτολι) 1727

Η σελίδα τίτλου είναι ακριβώς όπως στην έκδοση Βόρτολι 1713 (ακόμα και στο έμβλημα – αυτό του Σάρρου), εκτός βέβαια από το έτος δημοσίευσης⁴. Το κείμενο όμως είναι διαφορετικό και σε καινούρια στοιχειοθέτηση: οι διαφορές με το κείμενο της προηγούμενης έκδοσης του 1713 είναι ελάχιστες: παρουσιάζει μόνο 30 καινούριες γραφές. Δέκα απ' αυτές αποτελούν απλές διορθώσεις τυπογραφικών λαθών της B1713 (π.χ. 281: *σπουδατικοί* → *σπουδαχτικοί*, 768 *Ἦσανε* → *Ἦσουνε*, 942 *ἐπερνήσεισεν* → *ἐπερήσεισεν* = *ἐπερίσεισεν*), που όλες τους επιζούν στις μετέπειτα εκδόσεις· και οκτώ είναι καινούρια τυπογραφικά λάθη (π.χ. 466 *μισεύω* αντί για *μισεύσω*, τη γραφή της B1713, 1041 *Δὲ θέλω ἐρμῆνευμα* αντί για *Δὲ θέλω πλειὸ ἐρμῆνευμα*, 1042 *Κατέχω νὰ τῆς εἰπῶ* αντί για *Κατέχω νὰ τῆς τὰ εἰπῶ*)⁵.

Μόνο λίγες από τις καινούριες γραφές ανήκουν στην τάξη των λεγόμενων «συνειδητών αλλαγών» (αλλαγών, δηλαδή, που είναι τόσο ριζικές ώστε να αλλάζει το κείμενο στο νόημα ή στη μορφή, και που δεν τις συλ-

1. «Οι παλιές εκδόσεις της *Θυσίας του Αβραάμ*», *Ερανιστής* 15 (1978/79) 23-74· «*Η Θυσία του Αβραάμ* στο χειρόγραφο Κολλυβά», *Ελληνικά* 40 (1989) [1991] 417-24.

2. Χάρη στην ευγένεια του καθηγούμενου της ιεράς μεγίστης μονής Βατοπαιδίου στο Άγιον Όρος, αρχιμανδρίτη Εφραίμ, που μου έστειλε φωτοτυπίες του αντιτύπου που βρίσκεται στη βιβλιοθήκη της μονής αυτής (Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία (1544-1863). Προσθήκες - Συμπληρώσεις*, Αθήνα 1992, αρ. 21). Τον ευχαριστώ θερμά και από αυτή τη θέση.

3. Η έκδοση Βόρτολι 1745 βρέθηκε στη Hauptbibliothek της Halle της Γερμανίας· βλ. Ulrich Moennig, «O S. Schultze και ο A. Fr. Woltersdorf πελάτες στο βιβλιοπωλείο του Bortoli στη Βενετία (1750). Με προσθήκες και συμπληρώσεις στην Ελληνική Βιβλιογραφία», *Μνήμων* 15 (1993) 168.

4. Βλ. την περιγραφή στο Θ. Παπαδόπουλος, *Ελληνική...*, ό.π..

5. Το μισύω του 466 το βρίσκουμε επίσης στη B1745· όμως στο K (το χειρόγραφο Κολλυβά, που αποτελεί αντιγραφή – και, μερικώς, και διασκευή – μιας έκδοσης που λανθάνει βλ. Bakker, «Οι παλιές...», ό.π., και παρακάτω) διορθώνεται πάλι σε *μισεύσω*, και έτσι απαντά και στις μετέπειτα εκδόσεις. Το ίδιο ισχύει και για την παράλειψη του τὰ στο 1042: η B1745 ακολουθεί το λάθος, αλλά το τὰ συμπληρώνεται πάλι στο K και συνεχίζει να απαντά στις μεταγενέστερες εκδόσεις (B1760 και κατόπι).

λαμβάνει κανείς τόσο εύκολα, όσο στην περίπτωση διορθώσεων απλών τυπογραφικών λαθών)⁶. Για να δείξω τι σημασία έχουν αυτές οι καινούριες γραφές για τη μετέπειτα εξέλιξη του κειμένου, σημειώνω και τις γραφές των εκδόσεων που δημοσιεύθηκαν αμέσως μετά τη B1727:

143. ⁷	ποῦ τὸ στρῶμα πὰ τὸ στρῶμα πὰ στὸ στρῶμα	(Σ1696) ⁸	B1713	B1727	B1745	K → ⁹	B1760
176.	μέτοιον μέ τὸν	(Σ1696)	B1713	B1727→			
191.	ἐκόπη ἐκόπηκε ἐκόπηκ'		B1713	B1727	B1745	K →	
194.	ἐδιάβη ἐδιάβηκε ἐδιάβηκ'		B1713	B1727	B1745	K →	

Συμπεραίνουμε ότι:

- (1) Οι αποκλίσεις της B1727 από τη B1713 είναι ελάχιστες.
- (2) Η B1727 προέρχεται άμεσα από τη B1713.

(3) Από τις αλλαγές που εισάγει η B1727 στο κείμενο της B1713 γίνεται φανερό ότι ο τυπογράφος που είναι υπεύθυνος για τη μορφή του κειμένου της B1727 δεν είχε άλλο πρότυπο από τη B1713. Δεν είδε, επομένως, το κείμενο της Σ1696, που το ξέρουμε (μόνο μερικώς) από την τουρκική μετάφραση του 1800, ούτε αντίτυπο της B1713 με (χειρόγραφες) διορθώσεις παρμένες από τη Σ1696¹⁰.

(4) Αφού η B1727 δεν μας προσφέρει γραφές που όχι μόνο να είναι διαφορετικές απ' αυτές της B1713 αλλά και να πηγάζουν άμεσα από τη Σ1696, δεν παίζει ρόλο ως πρώτη πηγή στην αποκατάσταση του κειμένου μιας κριτικής έκδοσης¹¹.

B(όρτολι) 1745

Το πάνω μέρος της σελίδας τίτλου είναι ακριβώς όπως στην έκδοση Βόρτολι 1727· στο κάτω μέρος το έμβλημα είναι διαφορετικό και δεν

6. Βλ. τη μελέτη μου «Οι παλιές...», ό.π., και τον κατάλογο Α' στις σσ. 40-45 της ίδιας μελέτης.

7. Στην αρίθμηση ακολουθώ την έκδοση Bakker - van Gemert του 1996 (η μόνη διαφορά με την έκδοση του Μέγα 1954 είναι ότι εκεί ο στ. 143 βρίσκεται ως στ. 153). Συντομογραφίες: Σ = Σάρρος, Β = Βόρτολις, Κ = χφ Κολλυβά, Θ = Θεοδοσίου, Γ = Γλυκής.

8. Από τις έρευνές μου στην τουρκική («καραμανλίδικη») μετάφραση (που τυπώθηκε το 1800 στην Κωνσταντινούπολη· βλ. Bakker - van Gemert, 1996, σσ. 3-5) μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η γραφή απαντούσε και στη (λανθάνουσα) έκδοση Σάρρου του 1696.

9. Το βέλος σημαίνει ότι σ' όλες τις (γνωστές) μεταγενέστερες εκδόσεις (από τις οποίες πρώτη είναι η Θεοδοσίου 1777) η γραφή (του Κ) παραμένει αναλλοίωτη.

10. Βλ. Bakker - van Gemert, 1996, σσ. 7-8.

11. Βλ. αυτ., σ. 6.

γράφεται πια «Εἰς τὴν Βενετίαν, ἀψιγ΄. | Παρὰ Νικολάω τῷ Σάρω, 1713. | Εἰς τὴν Τυπογραφίαν Ἀντωνίου τοῦ Βόρτολι», ἀλλὰ «ENETIΗΣΙΝ, ἀψμε΄ | Εἰς τὴν Τυπογραφίαν Ἀντωνίου τοῦ Βόρτολι | CON LICENZA DE'SUPERIORI»¹². Καὶ σ' αὐτὴ τὴν ἐκδοση τὸ κείμενο εἶναι διαφορετικὸ καὶ σε καινούρια στοιχειοθέτηση.

Οἱ ομοιότητες με τὴν ἐκδοση τοῦ 1727, που, ὅσο ξέρουμε, εἶναι ἡ ἀμέσως προηγούμενη, εἶναι μεγάλες: ἡ B1745 σε 24 περιπτώσεις ακολουθεῖ τις καινούριες γραφές τῆς B1727· στις ἕξι περιπτώσεις που δὲν τὴν ακολουθεῖ πρόκειται γιὰ ἀπλὰ τυπογραφικὰ λάθη που γίνονται ἀντιληπτά καὶ διορθώνονται εὐκόλα¹³.

Οἱ διαφορές με τὴν ἐκδοση τοῦ 1727 εἶναι πάλι αρκετές: ἡ B1745 παρουσιάζει 99 καινούριες γραφές. Δεκαῆξι ἀπ' αὐτές ἀποτελοῦν ἀπλές διορθώσεις (παλιῶν καὶ καινούριων)¹⁴ τυπογραφικῶν λαθῶν τῆς B1727 (π.χ. 247 τάχα → τᾶχω, 285 ἄΝΤΑΡ → ἄΝΤΑ, 390 σὰν νέφη τὸν ἄερα → σὰν νέφη στὸν ἄερα, 860 Καὶ ἄρθα → Καὶ ν' ἄρθα, 944 ποὺ δὲν εὐρέθη ἄλλον → ποὺ δὲν εὐρέθη σ' ἄλλον), που ὅλες τους διατηροῦνται στις μετέπειτα ἐκδόσεις· καὶ δώδεκα εἶναι τὰ καινούρια τυπογραφικὰ λάθη (π.χ. στὸν στ. 114 Καὶ νὰ λογιᾶσω δὲν μπορῶ ἡ B1745 παραλείπει τὸ Καί· στὸν στ. 649 Νὰ σφάξ' ὁ κύρις τὸ παιδί γράφει σφάξ'· στὸν στ. 836 νὰ σοῦ γγιζῶ γράφει γγιζῶ, προξενώντας ἔτσι ἀτέλεια στὴν ομοιοκαταληξία)¹⁵.

Οἱ περισσότερες ἀπὸ τις καινούριες γραφές τῆς B1745 ἀνήκουν στὴν τάξη των λεγόμενων «συνειδητῶν ἀλλαγῶν»¹⁶. Μερικὲς ἀπὸ τις πιο βασικὲς εἶναι οἱ ἐξῆς:

12. Βλ. καὶ Moennig, «O S. Schultze...», ὁ.π., 168. Στὴν περιγραφή που δίνει ὁ Moennig πρέπει νὰ προστεθεῖ ὅτι κατὰ λάθος τὸ κείμενο τῆς σ. 35 (στ. 699-726) ξανατυπώθηκε στὴ σ. 47, ὥστε λείπουν, τουλάχιστον ἀπ' αὐτὸ τὸ ἀντίτυπο, οἱ στ. 979-1002. Τὸ περιεργό εἶναι ὅτι μετὰ ἀπὸ σύγκριση των δύο σελίδων γίνεται φανερό ὅτι τὸ κείμενο τῆς σ. 47 ἀποτελεῖ διόρθωση τῆς σ. 35 (υπάρχουν πέντε διαφορές). Στὴν περιγραφή μου των γραφῶν τῆς B1745 στους στ. 699-726 ακολουθῶ λοιπὸν τὸ κείμενο ὡπως παρουσιάζεται στὴ σ. 47.

13. Π.χ. ἄπνον ἀντὶ γιὰ ἄπνον (695)· Σπύδαξε ἀντὶ γιὰ Σπούδαξε (1005).

14. Δηλ. λαθῶν που ἀπαντοῦν τόσο στὴ B1713 ὅσο καὶ στὴ B1727, καὶ ἄλλων που βρίσκονται μόνο στὴ B1727.

15. Οἱ ἀβλεψίες των στ. 649 καὶ 836 διορθώνονται (σχεδόν) ἀμέσως στὴ μεταγενέστερη παράδοση: τὸ σφάξ' τοῦ στ. 649 στὴ B1760 (ὄχι στὸ K), καὶ τὸ γγιζῶ τοῦ στ. 836 στὸ K. Ωστόσο, ἡ παράλειψη τοῦ Καί στὸν στ. 114 δὲν ἐγένε ἀντιληπτὴ ποτέ, καὶ ἔτσι ὁ στίχος ἔμεινε ἐλλιπής σ' ὅλες τις μετέπειτα ἐκδόσεις.

16. Βλ. παραπάνω. Μερικὲς ἀπ' αὐτές δὲν ἀλλάζουν, βέβαια, τὸ νόημα τοῦ κειμένου, ἀλλὰ μόνο τὴ μορφή: ἡ B1745 συνεχίζει τὴν τάση που παρουσίασε καὶ ὁ ἐπιμελητὴς τῆς B1713, δηλ. νὰ ἀντικαθιστᾶ ἰδιωματικὲς λέξεις καὶ τύπους με ἀνάλογους που εἶναι πιο κοινοὶ ἢ καὶ πιο ἀρχαῖζοντες. Δίνω λίγα παραδείγματα: 7 ἄξαν → ἄξιαν, 106 ἐμιλιά → ὀμιλιά, 117 βοῦθα → βοήθα, 125 σκληργιάν → σκληριάν, 160 ψηλόν → ὑψηλόν, 164 μπιστικούς → πιστικούς, κτλ.

259.	<i>κουράδι κοπάδι</i>	B1713	B1727	B1745 →		
318.	<i>στον κόκαλον στη ζώνην του</i>	B1713	B1727	B1745 ¹⁷ → ¹⁸		
435.	<i>σκοληνά σκούληνα</i>	B1713	B1727	B1745	K	B1760 ¹⁹
526.	<i>ἄγομαι πήγαινε</i>	(Σ1696) B1713	B1727	B1745	K	B1760 ²⁰
614.	<i>βουθάσαι φοβάσαι</i>	B1713	B1727	B1745	K ²¹	B1760 ²²
700.	<i>παραγγελιαῖς περαγγελιαῖς</i>	B1713	B1727	B1745 ²³	K →	B1760 ²⁴ B1760 ²⁵
753.	<i>τῆς ψύς σου τῆς ψυχῆς σου</i>	B1713	B1727	B1745	K	
844.	<i>στο κάϊμα σου στο κλάϊμα σου</i>	B1713	B1727	B1745	K ²⁶	B1760 →
859.	<i>νά ξεψύχησα νά ξεψύχουνα</i>	B1713	B1727	B1745	K	B1760 ²⁷

17. Η Β1745 γράφει πραγματικά *στη ζώνην του*. στο Κ το τυπογραφικό λάθος απομακρύνεται.

18. Όλες οι μετέπειτα εκδόσεις έχουν τη γραφή του Β1745 εκτός από τη Θ1777 (και δύο άλλες εκδόσεις που στηρίζονται σ' αυτή), που ακολουθεί τη Β1713 και σ' άλλες περιπτώσεις.

19. Το *σκούληνα* απαντά επίσης στον στ. 460. Η (επτανησιακή) μορφή αυτή απαντά μόνο σε λίγες κατοπινές εκδόσεις: από τη Γ1782 και κατόπιν βρίσκουμε πάλι το αρχικό *σκοληνά* (βλ. Bakker, «Οι παλιές...», ό.π., 40).

20. Για την κάπως μπερδεμένη κατοπινή εξέλιξη της γραφής αυτής βλ. Bakker, ό.π., 42.

21. Το Κ γράφει *φοβείσαι*, που είναι μάλλον μια προσωπική γραφή του αντιγραφέα της Β* (της έκδοσης Βόρτολι που ήταν το πρότυπο του Κ)· η Β* λοιπόν μάλλον έγραφε και αυτή *φοβάσαι*.

22. Για την κατοπινή ιστορία της γραφής αυτής βλ. Bakker, ό.π., 42.

23. Ο επιμελητής ή ο στοιχειοθέτης της Β1745 μάλλον ήταν Εφτανησιώτης: εκτός από το *σκούληνα* στους στ. 435 και 460, γράφει *περακαλώ* (153), *περακαλέσω* (328), *περαγγελιαῖς* (εδώ), *περαμεράς* (764).

24. Το ότι η Β1760 έχει εδώ κατ' εξαίρεση την επτανησιακή γραφή με *περα-* της Β1745 (για τις άλλες περιπτώσεις βλ. την προηγούμενη σημείωση) πιθανώς δεν σημαίνει πως η Β1745 ήταν το άμεσο πρότυπό της. Η Β* μάλλον έγραφε και αυτή *περαγγελιαῖς*, που όμως διορθώθηκε από τον γραφέα του Κ. Μια παρόμοια περίπτωση αποτελεί το *περαμεράς* του στ. 764 της Β1745, που επαναλαμβάνεται στη Β1760, αλλά διορθώνεται από τον γραφέα του Κ σε *παράμερα*.

25. Ο επιμελητής της Β1760, που πραγματικά γράφει *τῆς ψῆς σου*, είτε διαπίστωσε ότι το *ψυχῆς* είναι υπέρμετρο είτε ο ίδιος ή κάποιος άλλος το είχε διορθώσει (με τη βοήθεια ή όχι ενός αντιτύπου της Β1713 – ή της Β1727) στο αντίτυπο της Β* που πιθανώς χρησιμοποίησε ως πρότυπο (βλ. και παρακάτω).

26. Ο επιμελητής της Β* είτε διόρθωσε ο ίδιος, διαπιστώνοντας ότι στον στ. *Στὸ σφάμα σου, στὸ κλάϊμα σου, στ' ἀπομισσεύματά σου* το *κλάϊμα* δεν ταίριαζε, είτε ακολούθησε μια διόρθωση που είχε εισαχθεί στο αντίτυπο της Β1745 που πιθανώς είχε μπροστά του.

27. Για την κάπως περίπλοκη κατοπινή εξέλιξη της γραφής αυτής βλ. Bakker, ό.π., 42.

912. βουλήν (Σ1696) B1713 B1727 B1745 K B1760 →
βολάν

Συμπεραίνουμε ότι:

(1) Οι αποκλίσεις (καινούριες γραφές) της B1745 από τη B1727 είναι αρκετές· από την άλλη μεριά, όμως, ακολουθεί η B1745 την πλειονότητα των καινούριων γραφών της B1727 (24 από τις 30).

(2) Αφού δεν γνωρίζουμε τίποτε για ενδεχόμενες ενδιάμεσες εκδόσεις, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η B1745 προέρχεται άμεσα από τη B1727.

(3) Από τις αλλαγές που εισάγει η B1745 στο κείμενο του B1727 γίνεται φανερό ότι ο τυπογράφος που είναι υπεύθυνος για τη μορφή του κειμένου της B1745 μάλλον δεν είχε άλλο πρότυπο εκτός από τη B1727. Δεν είδε λοιπόν το κείμενο της Σ1696, που το ξέρουμε (μόνο μερικώς) από την τουρκική μετάφραση του 1800· μπορεί όμως να είχε μπροστά του ένα αντίτυπο της B1727 με (χειρόγραφες) διορθώσεις παρμένες από τη Σ1696, παρόλο που οι ομοιότητες με το κείμενο της πρώτης έκδοσης δεν είναι εντυπωσιακές²⁸.

(4) Αφού η B1745 μας προσφέρει τρεις γραφές που όχι μόνο είναι διαφορετικές απ' αυτές της B1713 αλλά μπορεί να πηγάζουν άμεσα, ή μάλλον έμμεσα, από τη Σ1696, παίζει – έστω και μικρό ή θεωρητικό – ρόλο ως πρώτη πηγή στην αποκατάσταση του κειμένου μιας κριτικής έκδοσης²⁹.

(5) Όσο για τη σχέση της B1745 με το K, αυτό το χειρόγραφο, που είναι ένα αρκετά πιστό αλλά και ιδιότροπο αντίγραφο μιας έκδοσης³⁰, παρουσιάζει 67 από τις 99 καινούριες γραφές της B1745³¹. Αυτό σημαίνει (1) ότι η B1745 σίγουρα προηγείται του K, και (2) ότι η απόσταση αναμεταξύ τους δεν είναι μεγάλη. Στη μελέτη μου του 1991, στην οποία δεν μπορούσα να συγκρίνω το K παρά με τη B1713, έγραφα³²: «Στον κατάλογο Α' των συνειδητών αλλαγών, που περιέχει 74 περιπτώσεις, βρίσκουμε την ομάδα B1713/K/B1760 32 φορές, δηλαδή σε 43,2% αυτών των περιπτώσεων οι B1713, K και B1760 παρουσιάζουν τις ίδιες γραφές. K = B1713 (και όχι B1760) 6 φορές (8,1%) και K = B1760 (και όχι B1713) 24

28. Πρόκειται για τις επόμενες καινούριες γραφές: 247 τάχα → τάχω, 390 σάν νέφη τόν άερα → σάν νέφη στόν άερα, 944 πού δέν εύρέθη άλλον → πού δέν εύρέθη σ' άλλον. Όπως μπορεί να διαπιστώσει ο καθένας, οι διορθώσεις αυτές είναι τόσο αυτονόητες, που ένας επιμελητής ή στοιχειοθέτης που ξέρει τη δουλειά του μπορεί να τις επινοήσει.

29. Βλ. και Bakker - van Gemert, ό.π., σ. 6.

30. Για τα χαρακτηριστικά του K βλ. Bakker, «Η Θυσία...», ό.π.

31. Σε 59 περιπτώσεις ακολουθεί τη γραφή της B1745 πλήρως, σε οκτώ αναπτύσσει μια καινούρια γραφή της σε κάτι παρόμοιο αλλά διαφορετικό (π.χ. 500 φλακισμένοι B1713 B1727 → φυλακωμένοι B1745 → φλακωμένοι (rimae causa) K B1760).

32. Bakker, ό.π., 419.

φορές 32,4%)». Τώρα, που έχουμε τη B1745 στη διάθεσή μας, οι αριθμοί αυτοί αλλάζουν σημαντικά: στις 74 περιπτώσεις, που αναφέραμε, η ομάδα B1745/K/B1760 απαντά όχι 32, αλλά 42 φορές (56,7%)· K = B1745 (και όχι B1760) 8 φορές (10,8%), και K = B1760 13 φορές (17,5%). Αν λοιπόν η B* (το πρότυπο του K) είναι μια από τις λανθάνουσες εκδόσεις των ετών 1754, 1755 ή 1756³³, θα ήταν εύλογο να υποθέσουμε ότι είναι η έκδοση του 1755, ή ίσως και του 1756.

Cambridge, Mass.

WIM F. BAKKER

ΜΙΚΡΑ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΙΚΑ, ΙΙΙ

α'. Πιστικός (πειστικός) ή σαστικός;

Οι ὄψιμες ἀναγνώσεις ἐπιφυλάσσουν ἐκπλήξεις. Διαβάζοντας μὲ μεγάλη καθυστέρηση τὴν *Ἡρωΐδα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως* τοῦ Στ. Θ. Ξένου, διαπίστωσα ὅτι μιὰ ἀκόμη διορθωτικὴ ἐπέμβασή μου στὸ παπαδιαμαντικὸ κείμενο κατὰ πάσα πιθανότητα εἶναι ἄστοχη.

Στὸ διήγημα «Ἄνθος τοῦ Γιαλοῦ» συναντοῦμε τὴ λέξη πιστικός στὴν ἐξῆς παράγραφο: «Ἐπῆγε τὸ βασιλόπουλο. Ἔμεινεν ἢ Λουλούδω, ρίχνοντας τὰ δάκρυά της στὸ κῦμα, στὸν ἀέρα στέλνοντας τοὺς ἀναστεναγμούς της, καὶ τὴν προσευχὴ της στὰ οὐράνια, νὰ βγῆ νικητὴς τὸ βασιλόπουλο, νὰ ἔρθῃ ἢ μέρα πού θὰ γεννηθῆ ὁ Χριστός, νὰ γυρίσῃ ὁ πιστικός της νὰ τὴν στεφανωθῆ»¹.

Ἄντι τοῦ πειστικός πού παρέχει ἡ πρώτη δημοσίευση καὶ τοῦ πιστικός τῶν ἐκδόσεων Βαλέτα καὶ Σεφερλῆ εἰσήγαγα στὸ κείμενο τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως τοῦ Δόμου τὴ γραφὴ σαστικός (4.154.25) γιὰ τοὺς ἀκόλουθους λόγους:

(α) Τὸ βασιλόπουλο εἶχε ἀρρεβωνιαστεῖ τὴ Λουλούδω («Τῆς ἔδωκε τὸ δαχτυλίδι του [...] καὶ τῆς ἔταξε μὲ ὄρκον ὅτι [...] τὴν ἡμέρα πού θὰ γεννηθῆ ὁ Χριστός, θὰ ἔρθῃ νὰ τὴν στεφανωθῆ»). (β) Ὁ Παπαδιαμάντης, ὅταν γίνεται διάλογος μεταξὺ Σκιαθιτῶν, χρησιμοποιεῖ συχνά² τὴ λέξη σαστικός, ἀντὶ τοῦ «ἀρραβωνιαστικός»³. (γ) Ἡ λέξη σαστικός εἶναι ἰδιω-

33. Για τον κατάλογο των εκδόσεων βλ. Bakker, «Οι παλιές...», ὁ.π., 36· οι εκδόσεις των 1745 και 1755 μάλλον εἶναι ἐκδόσεις τοῦ Βόρτολι, ἡ ἐκδοση τοῦ 1756 εἶναι τοῦ Γλυκῆ.

1. Τὰ Ἄπαντα τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, ἐπιμ. Γ. Βαλέτας, Ἀθήνα 1954, Α' 391-2.

2. Παραπέμπω στὰ χωρία 3.122.6, 3.423.27 καὶ 4.469.12 τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως.

3. Βλ. καὶ Ἀλέξανδρος Μωραϊτίδης, *Τὰ Διηγήματα*, φιλολογικὴ ἐπιμ. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, τ. Β', Ἀθήνα, ἐκδ. Γνώση - Στιγμῆ, 1991, σ. 74. Ἀκόμη Γ. Α. Ρήγας, *Σκιαθὸς λαϊκὸς πολιτισμός*, Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν Α' 228, Δ' 233.

ματική, αλλά είχε, όπως φαίνεται, ευρεία διάδοση⁴, ενώ αντίθετα το πιστικός δὲν τὸ βρήκα σὲ κανένα λεξικό ἢ γλωσσάριο τῆς βιβλιοθήκης μου μὲ τὴ σημασία «μνηστήρας». (δ) Τὸ γεγονός ὅτι ἡ πρώτη δημοσίευση τοῦ διηγήματος (Ἔστια 24.12.1906) παρείχε τὴ γραφὴ πιστικός (καὶ ὄχι πιστικός) καὶ οἱ συχνὲς παραναγνώσεις (ἢ ἀναγνωστικὲς ἀντιμεταλήψεις) τοῦ παπαδιαμαντικοῦ σ ὡς π – καὶ ἀντιστρόφως – ἀπὸ τοὺς στοιχειοθέτες μού ἔδιναν τὸ ἀναγκαῖο παλαιογραφικὸ ἔρρισμα γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ ἀμάρτυρου πιστικός: «ἄρραβωνιαστικός» καὶ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ πολλαχόθεν μαρτυρημένου σαστικός⁵.

Τὴ βεβαιότητά μου, ποὺ παρέσυρε τὸν Φ. Α. Δημητρακόπουλο καὶ τὴν Β. Λαμπροπούλου⁶, τὴν κλόνισε Ἡ Ἡρωὶς τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως: «—Ὡρα καλή, ἀντραδερφούλη, μακρόθεν ἔκραξε· καλὰ μού τὴν ἔφτιακες· δὲν ἔκραίναμεν ἀντάμα νὰ πάρωμεν ταῖς κοντοραχοῦλαις γιὰ νὰ βροῦμε τὸ πιστικό μου;»⁷.

Τὸ πιστικός τῆς Σουλιώτισσας-Ρουμελιώτισσας κυρᾶς Ρ... ἀποδίδεται σ' ἐκεῖνον (γιὰ τὴν ἀκρίβεια, σ' ἐκείνην, τὴν ντυμένη ἀντρικὰ Ἀνδρονίκη) ποὺ κατὰ φαντασίαν θεωρεῖ ἄρραβωνιαστικό της, ὅπως ρητὰ τὸν ὀνομάζει στὴν ἴδια σελίδα, λίγο πιὸ κάτω: «Κ' ἔχω συγγενεῖς σιμώτερους ἀπὸ 'σένα καὶ τὸν ἄρραβωνιαστικό μου; γιὰ τὸ θεῖο! κύρ Θρασυβούλη, μὴ μὲ ξαπολάης ἔτσι 'δανὰς 'ς τὴ λάκα νὰ χαθῶ». Στὴν ἐπομένη σελίδα (539) ἀπὸ τὸ στόμα τῆς ἴδιας ἐκφέρεται ὁ θηλυκὸς τύπος: «εἶμαι ἢ νυφοῦλά σου, εἶμαι ἢ πιστικὴ τοῦ ἀδερφούλη σου, εἶμαι Ρουμελιώτισσα...». Ἐκφο-

4. Γιὰ τὴ χρῆση της σὲ ἄλλα ἰδιώματα βλ. Ν. Γ. Πολίτης, *Λαογραφικὰ Σύμμεικτα* Γ 249 (σιαστικός Ἡπειρος, σιαστικὴ Χίος, Μέγαρα), Ἀγαπ. Γ. Τσοπανάκης, *Συμβολὲς στὴν Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσας*, Β' 414 (σιαστικός, σιαστικὴ, σιάσματα Ρόδος), Ἀδ. Σάμφων, «Τὸ γλωσσικὸν ἰδιώμα Σκοπέλου καὶ Γλώσσης», *Ἀρχεῖον Θεσσαλικῶν Μελετῶν* 1 (1970) 120 (σιαστικός). Ἐνδεικτικὸ τῆς ἐξάπλωσής της εἶναι ὅτι ὁ Ν. Π. Ἀνδριώτης τὴ συμπεριέλαβε στὸ Ἑτυμολογικὸ Λεξικὸ τῆς Κοινῆς Νεοελληνικῆς. Γιὰ τὴν ἐτυμολόγησή της βλ. Κώστας Καραποτόσογλου, *Ἑτυμολογικὸ γλωσσάρι στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη* (Δόμος 1988).

5. Τὴν «παλαιογραφικὴ» μου βεβαιότητα εἶχε ἐνισχύσει καὶ ἡ φράση: «—Ὁ Γιαννάκης ὁ Δράκος, ὁ σαστικός της, βρίσκεται στὸ Μισίρι» τοῦ διηγήματος «Τὰ μαῦρα κούτσουρα» (4.469.12), ὅπου ἡ πρώτη δημοσίευση παρέχει τὸ ἀναμενόμενο σαστικός, ἐνῶ ἡ ἔκδοσις Φέξη, τῆς ὁποίας ὁ στοιχειοθέτης ἢ ὁ ἐπιμελητὴς βασιζέται ἀποδεδειγμένα σὲ χειρόγραφο (βλ. τὸ σχετικὸ ὑπόμνημα τῆς ἔκδοσης Δόμου, τ. 4, σσ. 682-3), ἔχει πιστικός. Θὰ ἐπανέλθω πιὸ κάτω.

6. «Ἰδιαιτερότητα ἀποτελεῖ ἡ γραφὴ πιστικός, τὴν ὁποία ὀρθὰ ὁ Τριανταφυλλόπουλος διορθώνει σὲ σα σ τ ι κ ὸς (= ἄρραβωνιαστικός)», Φ. Α. Δημητρακόπουλος - Β. Λαμπροπούλου, «Τὸ “Ἄνθος τοῦ Γιαλοῦ” τοῦ Παπαδιαμάντη. Ὀριστικὴ ἔκδοσις», *Νέα Ἔστια* 142 (1997) 1307-14 (θὰ σημειώσω ἀλλοῦ τίς παρατηρήσεις μου γιὰ τὴν ἔκδοσις αὐτή).

7. Στ. Θ. Ξένος, *Ἡ Ἡρωὶς τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, φιλολογικὴ ἐπιμ. Β. Χατζηγεωργίου-Χασιώτη, τ. Α' [Νεοελληνικὴ Βιβλιοθήκη], Ἀθήνα, Ἴδρυμα Κώστα καὶ Ἑλένης Οὐράνη, 1988, σ. 538. Ἡ ἔκδοσις δὲν εἶναι ἐφοδιασμένη μὲ γλωσσάριο.

ρά του θηλυκού ἀπαντᾶ καὶ στὸν Β' τόμο, σ. 358, ὅπου μιλάει ὁ Ἄλβανὸς Καρᾶ-Σεΐδαλῆς, περίπου ὁμόγλωσσος τῆς κυρᾶς Ρ...: «ἐγὼ ἔμουνε ἔς τὸ Μεσολόγγι σὰν τὸ ἴφυγες σὺ γιὰ τὰ φτάνησα νὰ φέρης τὴ πιστικὴ του [...]». Ἡ πιστικὴ εἶναι πάλι ἡ Ἀνδρονίκη, πραγματικὴ ὅμως τώρα ἀρραβωνιαστικιά τοῦ Θρασυβούλου.

Υπάρχουν ἀρκετὲς ἐνδείξεις ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης ἔχει διαβάσει τὸ μυθιστόρημα τοῦ Στεφ. Ξένου, ἀπ' ὅπου, εικάζω, δανεῖζεται τὸ πιστικός, τὸ ὁποῖο νομίζω, μὲ κάποιους πάντως ἐνδοιασμούς, ὅτι πρέπει νὰ ἐπανέλθει στὸ «Ἄνθος τοῦ Γιαλοῦ».

Ἐχω ἤδη σημειώσει ὅτι κανένα ἀπὸ τὰ ἐν χρήσει λεξικά, ἀλλὰ καὶ τὰ γλωσσάρια ποὺ ἔχω ὑπόψη μου, δὲν ἀναγράφει στὸ λῆμμα πιστικός (ἢ μπιστικός) τὴ σημασία «ἀρραβωνιαστικός». Παρακάλεσα τὸν συντάκτη τοῦ ΙΛΝΕ κ. Γ. Ἰ. Τσουκνίδα νὰ μὲ πληροφορήσει ἂν στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Λεξικοῦ ὑπάρχει δελτίο ποὺ μαρτυρεῖ ὅτι σὲ κάποιο ἰδίωμα ἀποδίδεται αὐτὴ ἡ σημασία στὴ λέξη. Μοῦ ἀπάντησε ὅτι μαρτυροῦνται οἱ σημασίες «πιστός, ἔμπιστος (καὶ ἐξαίρετος φίλος), ἀγαπημένος, ἐπιστήθιος, ἐγκάρδιος, ἐμπιστευμένος, ὑπάλληλος, (πιστός) ὑπηρέτης, παραγιός, μισθωτὸς βοσκὸς κτλ., ὄχι ὅμως ἀρραβωνιαστικός».

Ἡ ἀρχικὴ μου λοιπὸν ἐντύπωση ὅτι ὁ Στέφ. Ξένος, στὰ τρία χωρία τοῦ μυθιστορήματός του⁸, διασώζει τὴ σημασία «ἀρραβωνιαστικός» στὸ παλαιότερο ἠπειρωτικὸ (καὶ ρουμελιώτικο;) ἰδίωμα, δὲν ἔχει στήριγμα⁹. Ἐντούτοις, ὁ ἀναγνώστης τῆς Ἡρωΐδος τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ἀβίαστα ἐκλαμβάνει τὸ πιστικός σχεδὸν ὡς συνώνυμο τοῦ «ἀρραβωνιαστικός», πράγμα ποῦ, κατὰ τὴν ἐντύπωσή μου, ἐπιδιώκει ὁ συγγραφέας. Υποθέτω ὅτι ἔτσι τὸ διάβασε καὶ ὁ Παπαδιαμάντης.

Τὸ ἐρώτημα εἶναι: γιατί ὁ Παπαδιαμάντης χρησιμοποιεῖ μιὰ καὶ μόνη φορὰ σὲ ὅλο του τὸ ἔργο τὸ πιστικός, ἀφοῦ κανονικὰ γράφει ἀρραβωνιαστικός (ἢ ἀρραβωνιστικός), ὅταν τὸ κείμενο δὲν ἔχει ἰδιωματικὴ χροιά, καὶ σαστικός, ὅταν μιλοῦν Σκιαθίτες; Καὶ γιατί αὐτὸ τὸ παπαδιαμαντικὸ ἄπαξ εἰρημένον βρίσκεται στὸ «Ἄνθος τοῦ Γιαλοῦ», ὅπου, ἐπιτέλους, Σκιαθίτης μὲ Σκιαθίτες διαλέγεται; Ποιὸς λόγος τοῦ τὸ ἐπέβαλε;

Ἡ ἔτυμολογικὴ, νομίζω, διαφάνεια τῆς λέξης¹⁰. Αὐτὴ τοῦ ἐπιτρέπει – ἀντίθετα μὲ τὸ ἀρραβωνιαστικός καὶ σαστικός ποὺ ἔχουν γίνεῖ λίγο πολὺ termini tecnici – νὰ ὑπογραμμίσει στὸ χριστουγεννιάτικο «Ἄνθος τοῦ

8. Σὲ ἓνα τέταρτο, Β' 157, χρησιμοποιεῖ τὴ λέξη ὡς συνώνυμη τοῦ «ἐμπιστος».

9. Εὐχαριστῶ τὸν κ. Γ. Ἰ. Τσουκνίδα ποὺ μὲ κατέστησε προσεκτικότερο καὶ μὲ ἀπέτρεψε ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη ταύτιση τοῦ πιστικός καὶ ἀρραβωνιαστικός.

10. Ἀκόμα κι ἂν ἀληθεύει, καμὰ σημασία δὲν ἔχει γιὰ τὴ συζήτησή μας ἡ ἔτυμολογία τοῦ Θανάση Φωτιάδη ἀπὸ τὸ ἀλβανικὸ «μπίσι (οὐρά, δηλ. ὁ ἀκόλουθος τοῦ τσέλιγκα)» στὸ βιβλίο του *Λεξικὸ γιὰ ἐπισκευή!*, Ἀθήνα, ἔκδ. περ. Συλλογές, 1989, λ. μπιστικός.

Γιαλού» ὅτι τελικά, καὶ παρὰ τὰ φαινόμενα, ἡ πιστότητα τῆς ἀγάπης Λουλούδως καὶ Βασιλόπουλου, καὶ ἡ πίστη τῆς κόρης ὅτι ἡ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ θὰ φέρεי πίσω τὸν πιστικό της, δὲν θὰ διαψευστοῦν¹¹.

Ὅφείλουμε λοιπὸν νὰ ἐπαναφέρουμε τὸ πιστικός στὸ «Ἄνθος τοῦ Γιαλοῦ». Ὁμολογῶ ἐντούτοις ὅτι, παρὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Ξένου καὶ παρὰ τὴν προηγούμενη παράγραφο, τὸ σαστικός, ὅσο δυσδιάκριτο καὶ ἂν εἶναι ἐτυμολογικά, μὲ κυνηγάει ἐπίμονα, ἰδίως ὅταν σκέφτομαι πὼς δύο στοιχειοθέτες διάβασαν σὲ δύο παπαδιαμαντικά χειρόγραφα πειστικός (καὶ ὄχι πιστικός)¹². Αὐτὸς ὁ λόγος μὲ ὑποχρεώνει νὰ θέσω ἐρωτηματικό στὸν τίτλο τοῦ σημειώματός μου.

β'. Ὁριστικὴ ἔκδοση;

Τὸ προηγούμενο σημείωμα μού δίνει τὴν εὐκαιρία νὰ συζητήσω τὸ θέμα τῆς «ὀριστικῆς ἔκδοσης» κειμένων τοῦ Παπαδιαμάντη.

Στὴ Νέα Ἑστία 142 (1997) 1307-14, ὁ Φ. Α. Δημητρακόπουλος καὶ ἡ Β. Λαμπροπούλου δημοσίευσαν τὸ μελέτημα «Τὸ “Ἄνθος τοῦ γιαλοῦ” τοῦ Παπαδιαμάντη, Ὁριστικὴ ἔκδοση». Στὴν τελευταία παράγραφο τοῦ μελετήματός τους γράφουν:

«Προβαίνουμε σὲ ὀριστικὴ ἔκδοση τοῦ διηγήματος Ἄνθος τοῦ γιαλοῦ, στηριζόμενοι ἀπολύτως στὸ κείμενο τοῦ Μπουκέτου ποῦ ἐκφράζει τὴν τελικὴ βούληση τοῦ Παπαδιαμάντη, κείμενο τὸ ὁποῖο πιστεύουμε ὅτι ὑπερέχει καὶ ὡς πρὸς τὴ στίξη. Προσθέτουμε μόνο τὶς ὑπογεγραμμένες, ποῦ λείπουν στὸ κείμενο τοῦ Μπουκέτου, στὸ τρίτο ἐνικὸ πρόσωπο τῆς ὑποτακτικῆς, ἐνῶ ἀντιθέτως διατηροῦμε τὶς βαρεῖες πρὶν ἀπὸ τὸ κόμμα, ὅπως τὸ ἔχει τὸ Μπουκέτο ἀλλὰ καὶ ἡ Ἑστία. Ἡ μόνη διόρθωση ποῦ δεχόμαστε εἶναι αὐτὴ τοῦ Τριανταφυλλόπουλου, τοῦ πειστικός σὲ σαστικός».

Φεῦ! Αὐτὴ καὶ μόνη ἡ υἱοθέτηση τῆς διόρθωσης ἔπρεπε νὰ εἶχε προφυλάξει τοὺς φίλους μελετητὲς ἀπὸ τὸν ιδιαίτερα παρακινδυνευμένο χαρακτηρισμὸ «ὀριστικὴ ἔκδοση».

Ἄς πάρω ὅμως μὲ τὴ σειρὰ τὰ πράγματα. Τὸ «Ἄνθος τοῦ γιαλοῦ», ὡς τὴν ἐποχὴ ποῦ ἐκδόθηκε ὁ Δ' τόμος τῶν Ἀπάντων Παπαδιαμάντη ἀπὸ

11. Δὲ θὰ ἐπιχειρήσω βέβαια νὰ ὑποστηρίξω ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης προκρίνει τὸ πιστικός, γιατί εἶχε στὸ νοῦ του τὸ ὁμόρριζο πιστός, ποῦ ὁμοιοκαταληκτεῖ μὲ τὸ Χριστός, ἐνδείξεις τῆς φαντασιακῆς του ταύτισης μὲ τὸν Θεό, κτλ., κτλ.

12. Ἐννοῶ μὲ τοῦτο ὅτι τὸ πειστικός εἶναι ἡ παραδιόρθωση τοῦ πιστικός – ὑπόθεση λιγότερο πιθανή – ἢ παρανάγνωση τοῦ σαστικός. Γιὰ τὴ μεγάλη πιθανότητα νὰ διαβαστεῖ ἡ συλλαβὴ σα ὡς πει βλ., π.χ., τὴ λέξη ἐπικρατοῦσα στὸ παπαδιαμαντικὸ αὐτόγραφο τῶν «Ἰατρῶν Βαβυλῶνος», Ἄπαντα Δόμου, 5.571, στίχος 5 ἀπὸ τὸ τέλος, ὅπου ἡ λήγουσα, ἂν ἀπομονωθεῖ, εὐκόλα ἐκλαμβάνεται ὡς πει.

τὸν Δόμο, δηλαδή ὡς τὸ 1985, παραδινόταν ἀπὸ δύο φορεῖς: τὴν πρῶτη δημοσίευση (ἐφημ. *Ἑστία* 24.12.1906) καὶ τὴν ἔκδοση *Ἀπάντων Παπαδιαμάντη* τοῦ Γ. Βαλέτα. Ἡ πρώτη δημοσίευση ἔμεινε, παρὰ τὶς προσπάθειες ποὺ κατέβαλα, ἀπρόσιτη γιὰ μένα. Βασίστηκα σὲ μιὰ ἀναδημοσίευσή της (*Ἑστία τῆς Κυριακῆς*, 3.2.1985), ἀλλὰ, ὅταν τὴν ἀντέβαλα μὲ τὴν ἔκδοση Βαλέτα, διαπίστωσα ἐκπληκτος ὅτι τὸ κείμενο ποὺ παρῆχε ὁ Βαλέτας ἦταν παπαδιαμαντικότερο ἀπὸ τὸ δικό της. Γιὰ λόγους ποὺ ἐξηγῶ στὸ σχετικὸ Ὑπόμνημα (Δ' 652-3), «γιὰ πρώτη καὶ μοναδική φορά» ἀκολούθησα τὸ κείμενο Βαλέτα καὶ ὄχι τῆς ἀναδημοσίευσης.

Χάρη στὸν Α. Φ. Δημητρακόπουλο ἡ ἀπορία πῶς ὁ Βαλέτας φαίνεται νὰ παραδίνει κείμενο καλύτερο ἀπὸ τὴν πρώτη δημοσίευση ἔχει πιά λυθεῖ: ὁ Βαλέτας εἶχε μπροστά του τὸ πραγματικὸ κείμενο τῆς πρώτης δημοσίευσης, ἐνῶ ἐγὼ ἓνα κείμενο ἀλλοιωμένο. Ὁ Δημητρακόπουλος δηλαδή ἐντόπισε μιὰ ἀβιβλιογράφητη ἀναδημοσίευση τοῦ διηγήματος (1934) στὸ *Σαράντα χρόνια δημοσιογραφικῆς ζωῆς, Πανηγυρικὸν λεύκωμα τῆς «Ἑστίας» διὰ τὴν 40ετηρίδα της, 1894-1934*. Ὁ ἴδιος κατόρθωσε ἐκεῖνο ποὺ ἀποδείχτηκε ἀδύνατο γιὰ μένα: νὰ φωτογραφίσει τὴν πρώτη δημοσίευση. Ἀντιβάλλοντας τὸ κείμενό της πρὸς τὸ κείμενο τοῦ λευκώματος διαπίστωσε ὅτι τὸ δεύτερο εἶχε ὑποστεί «πολλὲς σιωπηρὲς ἐπεμβάσεις ἀπὸ κάποιον ἀνώνυμο, χάριν γλωσσικῆς ἀπλούστευσης». Κατόπιν ἀντέβαλε τὴν ἀναδημοσίευση τοῦ λευκώματος μὲ ἐκείνην τῆς 3.2.1985 (αὐτὴν δηλαδή ποὺ ἐγὼ θεωροῦσα ὡς πιστὸ ἀντίγραφο τῆς πρώτης δημοσίευσης) καὶ διεπίστωσε μὲ πολλὴ ἐκπληξὴ ὅτι παρέχουν τὸ ἴδιο κείμενο.

Περισσότερο σημαντικὴ ὑπῆρξε ἡ ἀνακάλυψη, ἀπὸ τὸν Δημητρακόπουλο καὶ τὸν Γ. Α. Χριστοδούλου, μιᾶς δημοσίευσης τοῦ διηγήματος στὸ *Μπουκέτο*, τεύχ. 494 (20.8.1933). Τὸ κείμενό της κατὰ τὸν Γ. Α. Χριστοδούλου καὶ τὸν Δημητρακόπουλο προέρχεται ἀπὸ χειρόγραφο τοῦ Παπαδιαμάντη ποὺ εἶχε στὴν κατοχὴ του ὁ Κ. Φαλτάιτς.

Αὐτὴ λοιπὸν εἶναι συνοπτικὰ ἡ ἱστορία τῆς παράδοσης τοῦ κειμένου τοῦ διηγήματος. Μποροῦμε τώρα νὰ ἐπιστρέψουμε στὸ ἐρώτημα ἂν πραγματικὰ τὸ κείμενο ποὺ δημοσιεύουν ὁ Δημητρακόπουλος καὶ ἡ Λαμπροπούλου στὴ *Νέα Ἑστία* τοῦ 1997 ἀποτελεῖ «ὀριστικὴ ἔκδοση».

Μιὰ τέτοια βεβαιότητα («ὀριστικὴ ἔκδοση») προϋποθέτει ἀπαραίτητα τὴν ὑπαρξὴ χειρογράφου τοῦ Παπαδιαμάντη, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὁ «ὀριστικὸς ἐκδότης» μεταγράφει τὸ κείμενο. Μὲ ἄλλα λόγια ἐπιτρέπεται νὰ μιλοῦμε, π.χ., γιὰ «ὀριστικὴ ἔκδοση» τῶν διηγημάτων «Τ' ἀερικὸ στὸ δέντρο» καὶ «Ἰατρεῖα τῆς Βαβυλωνος», ποὺ τὸ χειρόγραφο τους ἔχει σωθεῖ¹³, ὄχι ὁμως καὶ τοῦ «Ἄνθος τοῦ γαλοῦ», ἀφοῦ τὸ χειρόγραφο ἔχει χαθεῖ.

13. Ἀλλὰ καὶ πάλι ὑπὸ ὄρους, ποὺ ἴσως συζητήσω ἄλλοτε.

Ἐλπίζω ὅτι ὁ Δημητρακόπουλος καὶ ἡ Λαμπροπούλου δὲν ἀμφισβητοῦν αὐτὴ τὴν ἀρχή. Ἄλλὰ τότε πῶς ἐξηγεῖται ὁ χαρακτηρισμός τους «ὀριστική ἐκδοση»; Πιστεύω ὅτι ἔκαμαν σύγχυση μεταξὺ τῆς «βελτίονος ἐκδόσεως» (editio melior ἢ correctior) καὶ τῆς «ὀριστικῆς». Ἐνδέχεται ἡ ἐκδοση Μπουκέτου νὰ παρέχει καλύτερες γραφές, ἐνδέχεται τὸ κείμενό της «νὰ ἐκφράζει τὴν τελικὴ βούληση τοῦ Παπαδιαμάντη», αὐτὰ ὅμως καθόλου δὲ μᾶς ὑποχρεώνουν νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὁ στοιχειοθέτης τοῦ περιοδικοῦ μετέγραψε ἀλάνθαστα τὸ παπαδιαμαντικὸ αὐτόγραφο. Δὲ φαντάζομαι νὰ πιστεύουν κάτι τέτοιο οἱ δύο συγγραφεῖς τοῦ μελετήματος καὶ ἐκδότες τοῦ διηγήματος.

Σημείωσα στὴν ἀρχὴ ὅτι ἡ ἀποδοχὴ τῆς διόρθωσης τοῦ πειστικὸς σὲ σαστικὸς κλονίζει τὴν ὀριστικότητα τῆς ἐκδοσης, ἀφοῦ τὸ πιστικὸς τῆς Ἡρωίδος τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως δημιουργεῖ ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ὀρθότητα (τῆς διόρθωσης). Ἄν λοιπὸν ἔστω καὶ μιὰ λέξη τῆς ἐκδοσης εἶναι πιὰ ἀμφίβολη, δὲν ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ τὴν ὀνομάζουμε ὀριστική. Προσθέτω καὶ τοῦτο: γιὰ τὴν φράση τοῦ διηγήματος «τῆς μελανωμένης εἰκόνας, ἐπιπολῆς εἰς τὸ κύμα» (Δόμος 4.151.11), οἱ ἐκδότες σημειώνουν ὅτι ἡ ἀ' δημοσίευση παρέχει «εἰκόνας ἐπιπολῆς» (δίχως κόμμα) ἐνῶ τὸ Μπουκέτο «εἰκόνας ἐπάνω» καὶ παρατηροῦν: «Τὸ ἐ π ἄ ν ω ἀντὶ ἐ π ι - π ο λ ῆ ς π οὐ παρέχει τὸ Μπουκέτο, πρέπει νὰ εἶναι γλωσσικὴ ἀπλούστευση διὰ χειρὸς Παπαδιαμάντη πιθανότατα, καθότι ἡ λέξη ἐ π ι π ο λ ῆ ς εἶναι ἄγνωστη ἀκόμη καὶ σὲ φιλολόγους». Δὲ συζητῶ ἂν ὁ Παπαδιαμάντης λάβαινε ὑπόψη του τὴν ἄγνοια τῶν φιλολόγων καὶ μένω στὸ «πρέπει νὰ εἶναι» καὶ τὸ «πιθανότατα» τῶν ἐκδοτῶν, ποὺ μαρτυροῦν ἀμφιβολία καὶ τὴν, ἐλάχιστη ἔστω, πιθανότητα ἢ ἀπλούστευση νὰ ὀφείλεται στὸν διορθωτὴ τοῦ λαϊκοῦ Μπουκέτου, περιοδικοῦ διαφορετικοῦ ἀπὸ τὴν Ἀθηνᾶ. Ἡ πιθανολογία ὅμως – συνεπῶς καὶ ἡ ἐλάχιστη, ἔστω, ἀβεβαιότητα – δὲν ἐπιτρέπουν νὰ γίνεταί λόγος γιὰ «ὀριστικὴ ἐκδοση».

Εἶναι εὐκόλο νὰ πολλαπλασιάσω τὰ παραδείγματα, πάντοτε ἀντλημένα ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς ὀριστικῆς δημοσίευσης, γιὰ νὰ δείξω τὸν μὴ ὀριστικὸ χαρακτήρα της, περιορίζομαι ὅμως στὸ ἐξῆς σχολαστικὸ, ἀφοῦ οἱ ἐκδότες ἐπιμένουν ἀκόμη καὶ στίς διαφορὰς τοῦ τύπου «πάνω» «πάνω». Ἐκδίδουν λοιπὸν «κι' ἔπεσαν κι' ἐπροσκύνησαν [...] κι' ἐλάτρευαν» (σ. 1313 καὶ παντοῦ ἔτσι: «κι'»), μολονότι ὁ Παπαδιαμάντης, ὅπως μαρτυροῦν τὰ χειρόγραφα του, γράφει πάντοτε «κ'» ἐμπρὸς ἀπὸ φθόγγο e καὶ i. (Θὰ συζητήσω ἄλλοτε τὸ πρόβλημα τῶν διτυπιῶν «εἶχον - εἶχαν», «καλύβη - καλύβα», «ἦταν - ἦσαν» «ἦταν - ἦτον»).

Ἄς ἐπαναλάβω λοιπὸν ἄλλη μιὰ φορὰ ὅτι, ὅταν δὲν ἔχουμε στὴ διάθεσή μας παπαδιαμαντικὸ αὐτόγραφο καὶ βασιζόμαστε σὲ ἐντυπες ἐκδόσεις, εἶναι ἀνεπίτρεπτο νὰ μιλοῦμε γιὰ «ὀριστικὴς ἐκδόσεις».

Πρέπει να παρατηρήσω ότι ο Δημητρακόπουλος και η Λαμπροπούλου φαίνεται να συγχέουν και τον όρο «κριτική έκδοση» με τις διαβαθμίσεις του «καλή», «μέτρια», «κακή» κτλ., όταν γράφουν: «Τούτο σημαίνει ότι η έκδοση του διηγήματος από τον Τριανταφυλλόπουλο, καθώς και τα σχόλιά του στο Υπόμνημα ("Απαντα Δ", σσ. 652-653), εφόσον ως α' λαμβάνει την αναδημοσίευση του 1985, παύουν να έχουν ενδιαφέρον, ή δε έκδοση του διηγήματος δεν είναι κριτική. Κατόπιν αυτών, περιοριστήκαμε σε αντίβολη της Έστίας του 1906, του Μπουκέτου, και της έκδοσης του Βαλέτα».

Η έκδοση του διηγήματος στα "Απαντα του Δόμου ενδέχεται να είναι έλλιπέστατη, κάκιστη και έντελως ξεπερασμένη, πάντως έξακολουθεί να έχει τον χαρακτήρα της κριτικής (editio critica), παρεκτός και αν άλλαξε ξαφνικά το νόημα του όρου. Αντίθετα, η έκδοση Δημητρακόπουλου - Λαμπροπούλου, μολονότι παρέχει υγιέστερο κείμενο, μπορεί να ονομαστεί «φιλολογική», ποτέ όμως «κριτική»¹⁴. Οί λόγοι, για τους αναγνώστες τουλάχιστον των Έλληνικών, είναι προφανείς¹⁵.

Σημείωση κατά τη διόρθωση των τυπογραφικών δοκιμών (30.3.2000): Είχα στείλει τα «Μικρά Παπαδιαμαντικά, III» στα Έλληνικά τέλη Αυγούστου 1999. Έντωμεταξύ εκδόθηκε το βιβλίο του Φ. Α. Δημητρακόπουλου "Ανθος της Έδέμ, όπου συμπεριλαμβάνεται και η «όριστική έκδοση» του «"Ανθους του Γιαλού», καθώς και άλλα μελετήματα σχετικά με αναδημοσιεύσεις διηγημάτων του Παπαδιαμάντη. "Υστερα από συστηματική αντίβολη των γραφών των αναδημοσιεύσεων προς τις γραφές των πρώτων δημοσιεύσεων κατέληξα σε συμπεράσματα έντελως αντίθετα προς όσα υποστηρίζει ο Δημητρακόπουλος, που θεωρεί ότι το Μπουκέτο παραδίδει κείμενα, τα όποια αντιπροσωπεύουν την «τελευταία εκδοτική βούληση του συγγραφέα». Θα έκθεσω τις απόψεις μου με μια σειρά μελετημάτων που θα δημοσιευτούν στη Νέα Έστία και στα Παπαδιαμαντικά Τετράδια. Έδώ περιορίζομαι να δηλώσω ότι θεωρώ πια άμελητά την αναδημοσίευση του «"Ανθους του Γιαλού» στο Μπουκέτο και άρα ακόμη πιο τρωτή την «όριστική έκδοσή» του.

Χαλκίδα

Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

14. Ούτε η άποδοχή της γραφής σαστικός της δίνει τέτοιο δικαίωμα.

15. Όμολογώ ότι ένοχλήθηκα από την κρίση «ή έκδοση του διηγήματος από τον Τριανταφυλλόπουλο, καθώς και τα σχόλιά του στο Υπόμνημα [...] παύουν να έχουν ενδιαφέρον». Δεν ξέρω αν υπάρχουν έντελως άχρηστες κριτικές εκδόσεις. Μπορεί. Πάντως αυτή του «"Ανθους του γιαλού», για το κριτικό υπόμνημά της (apparatus criticus) και μόνο, το όποιο απεικονίζει, έστω και έλλιπώς, την ιστορία της παράδοσης του κειμένου, είναι χρήσιμη. Ως προς το κείμενό της, το ελάχιστο που περίμενα ήταν να μου αναγνωριστεί ή άρκετά δικαιωμένη τόλμη να μην ακολουθήσω ό,τι νόμιζα ως πρώτη δημοσίευση αλλά τον Βαλέτα, μολονότι τον θεωρούσα (και τον θεωρώ) άναξιόπιστο, γενικά, εκδότη. Ένοχλούμαι και από την παραγνώριση του προβληματισμού που υπάρχει στο Υπόμνημα.